

MATEUSZ NIEĆ

ARCHEOLOGIA
POLITYKI
I KOMUNIKOWANIA

PEREGRYNACJE

WYDAWNICTWO NAUKOWE
AKADEMII IGNATIANUM W KRAKOWIE
KRAKÓW 2019

© Akademia Ignatianum w Krakowie, 2019

Publikacja sfinansowana z subwencji Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
przeznaczonej na utrzymanie i rozwój potencjału dydaktycznego i badawczego
Akademii Ignatianum w Krakowie w 2019 roku

Recenzenci

prof. dr hab. Jarosław Płuciennik
dr hab. Marek Rembierz

Redakcja

Magdalena Jankosz

Projekt okładki i stron tytułowych

Artur Falkowski

Opracowanie typograficzne i łamanie

Jacek Pawłowicz

ISBN 978-83-7614-442-9

Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie

ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków

tel. 12 39 99 620

wydawnictwo@ignatianum.edu.pl

<http://wydawnictwo.ignatianum.edu.pl>

Dystrybucja: Wydawnictwo WAM

Dział handlowy: tel. 12 62 93 254–255 • faks 12 62 93 496

e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

Księgarnia wysyłkowa: tel. 12 62 93 260

www.wydawnictwowam.pl

Spis treści

Wprowadzenie	11
Rozdział pierwszy	
Nowożytna debata o genezie języka	31
Starożytna konkluzja	33
Nowożytna debata o języku – w kręgu filozofów	38
Współczesna dyskusja o języku – wśród antropologów i językoznawców	77
Rozdział drugi	
Dwie wizje genezy języka i pisma w oświeceniu francuskim	109
O komunikowaniu w antyku – drobiazgi	110
Koncepcja genezy języka według Rousseau	119
Koncepcja gramatologii Derridy wieńcząca „epokę Rousseau”	156
Idea kumulatywnego rozwoju Condorceta	162
Konkluzja szkoły z Toronto	173
Rozdział trzeci	
Początki symbolizacji świata	189
Mit Narcyza – u źródeł samowiedzy politycznej	192
Koncepcja człowieka symbolicznego Ernsta Cassirera	200
Sfera publiczna – między polityką a prawem	235
U źródeł genezy polityki według René Girarda	241
Platońska jaskinia jako metafora kina (i ideologii)	251

Rozdział czwarty	
Pierwsze słowo – powstanie pisma	257
Politycznie o teorii pisma piktograficznego	259
Hipoteza genezy pisma Schmandt-Besserat	277
Korekta piśmienności dokonana przez D.R. Olsona	291
Pochwała retoryki	298
Zakończenie	311
Bibliografia	315
Indeks osób	333
Summary	343

Wprowadzenie

Skoro słowo rozpoczyna dzieje, więc i my rozpoczniemy peregrynację po dziejach refleksji o języku i polityce. Przedmiotem książki są idee komunikowania, zbiorowe wyobrażenia o komunikowaniu, głównie politycznym. W książce poprzez nachylenie komunikacyjne (*the bias of communication*) analizuję archeologię polityki, korzystając z zasobów archiwum wiedzy i artefaktów. Nie jest to książka z historii cywilizacji, mimo odwołania się w tytule do jednej z subdyscyplin historii¹ (analizująca rozwój polityczny i społeczny w zależności od istniejących środków komunikowania), jak zaproponował Harold Innis w fundamentalnej dla szkoły z Toronto książce *The Bias of Communication*. Innis napisał swoją historię mediów i komunikowania z pozycji historyka gospodarki, co prawdopodobnie nakierowało jego prezentację na eksponowanie wytworów materialnych. Sformułował fundamentalną dla rozwoju wiedzy o historii komunikowania opozycję oralność vs piśmienność². Zatem to nie materialne środki komunikowania, technologie komunikowania są przedmiotem analizy³, lecz polityczne wizje komunikowania, idee komunikowania, a także społeczna historia komunikacji okresu pierwszej oralności i pojawienia się piśmienności.

Książka jest retorycznym wykładem o dziejach idei i wyobrażeń o komunikowaniu, a nie dialektycznym, filologicznym czy historycznym odtwarzaniem

-
- 1 Archeologia w tradycji polskiej i niemieckiej nauki jest subdyscypliną historii, w tradycji anglosaskiej częścią antropologii i etnologii, we Francji wiąże się nawet z nauką o ziemi, geologią.
  - 2 H.A. Innis, *The Bias of Communication*, University of Toronto, Toronto, Buffalo, London 2003. Współcześnie powyższa opozycja jest dosyć żywo dyskutowana, zob. G. Godlewski, *Słowo – pismo – sztuka słowa. Perspektywa antropologiczna*, WUW, Warszawa 2008; por. D.R. Olson, *Papierowy świat. Pojęciowe i poznawcze implikacje pisania i czytania*, wstęp i red. naukowa G. Godlewski, tłum. M. Rakoczy, WUW, seria: Communicare, Warszawa 2010.
  - 3 T. Goban-Klas, *Cywilizacja medialna. Geneza, ewolucja, eksplozja*, WSiP, Warszawa 2005; także I. Ilnatowicz, *Człowiek, informacja, społeczeństwo*, Czytelnik, Warszawa 1989.

faktów⁴. Przedmiotem analizy uczyniłem rozważania o komunikowaniu (w oświeceniowej siatce pojęciowej o języku), głównie filozofów i antropologów kulturowych, a także odwołałem się do artefaktów i ekofaktów z dalekiej przeszłości. W tym znaczeniu przedmiotem analizy uczyniłem zasoby archiwum ludzkości o komunikowaniu, w niektórych rozdziałach skorzystałem tylko z biblioteki. O ile biblioteka jest miejscem prawomocnej wiedzy w współczesności, to za Michelelem Foucault traktuję archiwum jako „rejon uprzywilejowany: jest to zarazem bliskie nam i różne od naszej aktualności obrzeże czasu, które okala naszą teraźniejszość”⁵. Archiwum znajduje się pomiędzy tradycją a zapomnieniem. Jest miejscem, z którego podejmuję trud opisanego początku dyskursu o polityce i komunikowaniu. Biblioteka przynależy do mediów, jest więc współczesnością, podczas gdy archiwum stanowi artefakt dalekiej przeszłości, jest więc już historią. Ową historię wydobywam nie historycznie, lecz politycznie i retorycznie wykładam w prezentowanej książce, zadając pytanie: co komunikowanie uczyniło polityce?

Polityka rozpoczyna się wraz z umownym znakiem, władczo przypisanym⁶. W idei umowności, pewnego typu porozumienia zawarta jest esencja polityki. W znaku dostrzegalna jest władza definiowania rzeczywistości, formułowania wartości i norm, a także określania zachowań charakterystycznych dla danych społeczności. Język ustanawia ideologię, jeszcze w społeczeństwach prehistorycznych na poziomie mitologii, określa idee wspólnoty i wartości. Dopiero wraz z pojawieniem się ideologii politycznych stanie się możliwe sformułowanie spójnej doktryny państwa, określenie politycznych instytucji, a także wyodrębnienie się polityki jako osobnej aktywności obywatelskiej. Powyższe procesy są już zauważalne w cywilizacji Międzyrzecza, jednak modelowy charakter przybierają w cywilizacji helleńskiej, cywilizacji polis.

Język naturalny nie jest potrzebny człowiekowi do porozumiewania się, poza systemem konwencjonalnych znaków byłyby w stanie wykorzystać dźwięki do wyrażenia emocji, podtrzymania egzystencji, określenia pozycji w gromadzie.

---

4 Por. P. de Man, *Alegorie czytania. Język figuralny u Rousseau, Nietzschego, Rilkego i Prousta*, tłum. A. Przybysławski, Universitas, Kraków 2004, s. 13-32.

5 M. Foucault, *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, De Agostini Polska, Altaya, Warszawa 2002, s. 156.

6 Znaki naturalne oddają zjawiska natury lub wyrażane emocje, nie są autonomicznym wytworem myśli dyskursywnej człowieka, dopiero określenie znaku poprzez konwencję czyni język społecznym i politycznym dziełem ludzkiego rozumu. Przyjmuję założenie o ciągłości przyrodniczej świata, lecz nie antropologicznej.

Dopiero w politycznym świecie uwidacznia się niezbędność języka jako idei politycznej (moralność, polityka), metafizycznej (religia, nauka) i artystycznej (sztuka, literatura). Język naturalny pojawia się w politycznym świecie, tj. świecie, w którym spotykamy się z Innym. Inny tworzy różnicę ideologiczną, ustanawia polityczność. Tylko poprzez język człowiek staje się podmiotem wyjątkowym w dziejach i Kosmosie, znak otwiera przed człowiekiem świat. Poza językiem człowiek jest we własnym świecie emocji, w świecie żywiołów natury, a nie rozumności. Polityka, jakby to nie zabrzmiało dzisiaj ironicznie, jest rozumnością. Polityka podobnie jak muzyka łagodzi obyczaje, może czasami tylko postulatycznie⁷.

Język naturalny i gest⁸ (*iunctim* konieczne w politycznym ujęciu) nie wykorzystuje poza możliwościami biologicznymi organizmu (narządy mowy⁹) żadnych narzędzi czy przedmiotów do komunikowania. W potocznej świadomości język uważa się za swój, trochę chropowaty lub piskliwy. Wyrażenia „ja tak mówię”, „taki mam głos” określają nas jako właścicieli języka. W przypadku pisma potrzebujemy już narzędzi, jakiegoś przedłużenia ręki i co nie mniej ważnego materiału, na którym zapiszemy tekst. Oczywiście możemy pisać palcem po wodzie, ale zgodnie z mądrością powyższego przysłowia efekt będzie mizerny. Określenie „taki mam charakter”, w domyśle nie tylko pisma, prawie powszechnie zakłada wzajemną korelację pisma i osoby¹⁰. Zatem zarówno język, jak i pismo odręczne są traktowane jako nasza cecha, potocznie, charakter odróżniający nas od innych osób. Język odróżnia ludzi od świata zwierząt. Śpiew ptaków, dźwięki zwierząt są dziedziczone genetycznie, są zawsze takie

-
- 7 Optymistyczną ideę polityki, bliską autorowi książki, prezentuje B. Crick, *W obronie polityki*, tłum. D. Pietrzyk-Reeves, w: *Współczesna filozofia polityki. Wybór tekstów źródłowych*, red. i wstęp D. Pietrzyk-Reeves, B. Szlachta, Wydawnictwo Dante, Kraków 2003, s. 94-100.
  - 8 Określenie język naturalny nie zostało precyzyjnie opisane w literaturze przedmiotu, jest to język powstały drogą spontanicznego rozwoju. Podstawową formą języków naturalnych jest forma dźwiękowa, nierzadko połączona z umownymi ruchami ciała, występuje również forma pisana. Język naturalny „jest to system znaków dźwiękowych, który powstał drogą naturalnego rozwoju i który służy członkom społeczności ludzkiej do porozumiewania się między sobą i do poznawania świata”; C. Lachur, *Zarys językoznawstwa ogólnego*, WUO, Opole 2004, s. 71; także R. Grzegorzczak, *Wstęp do językoznawstwa*, WN PWN, Warszawa 2007, s. 11-33. Zob. B. Stanosz, *Logika języka naturalnego*, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Semiotycznego, Warszawa 1999.
  - 9 Narządy mowy są swoistym naturalnym instrumentem muzycznym, zob. J. Bańczerowski, J. Pogonowski, T. Zgółka, *Wstęp do językoznawstwa*, WUAM, Poznań 1982, s. 130-134.
  - 10 T. Ingold, E. Hallam, *Twórczość i improwizacja kulturowa*, w: *Twórczość słowna/literatura, performance, tekst, hipertekst*, „Almanach Antropologiczny. Communicare 4”, WUW, Warszawa 2014, s. 15-24, także inne teksty w zbiorze.

same, różnice nie przejawiają się w ramach gatunku, podczas gdy mówienie jest czynnością kulturową, symboliczną i wyuczoną.

Przytoczmy rozważania José Ortegi y Gasseta zawarte w *Medication de la technica* na temat kształtowania się pierwszych mediów. Człowiekowi okresu kształtowania się wspólnot technika jawi się „jako jeszcze jeden aspekt natury – jako władza udzielona mu przez nią – a nie odwrotnie (...) to raczej rozwiązanie jego «szuka» niż na odwrót” – sądzi Gasset¹¹. We współczesności „technika przestaje być tym, czym była do tej pory – manipulacją, rękodziełem – i przekształca się w produkcję *sensu stricto*. W rzemiośle narzędzie, przyrząd jest tylko uzupełnieniem człowieka. On, to znaczy człowiek ze swymi przyrodzonymi czynnościami pozostaje głównym aktorem. Natomiast, gdy powstaje maszyna, wówczas wysuwa się ona na pierwszy plan: to nie maszyna pomaga człowiekowi, lecz przeciwnie, człowiek jest po prostu pomocnikiem i uzupełnieniem maszyny”¹². Gasset powtórzył tezy „młodego” Karola Marksa dotyczące alienacji człowieka w świecie technologii, które zostały powszechnie przyjęte w nauce. Stworzył podstawy pod pesymistyczną wizję rozwoju świata, która stała się wdzięcznym tematem współczesnej literatury i filmu.

W wypowiedzi (*parole* wraz z *langue* w ujęciu Saussure’a¹³) mamy do czynienia z „naturalnym” środkiem komunikowania, wykorzystującym biologiczne właściwości organizmu (mowa jako mechanizm biologiczny), natomiast w przypadku pisma obcujemy z pierwszymi nośnikami wykorzystującymi narzędzia i materiał (pismo jako technologia). Jednakże tym, co jest pierwotne, co warunkuje signifikację, ale także myślenie, jest znak, symboliczna reprezentacja rzeczywistości. Znak sytuuje człowieka w lustrze, umożliwia dystans wobec samego siebie, czyniąc samego siebie pierwszym i stałym przedmiotem refleksji, myśli. Poza znakiem myślenie jest niemożliwe. Znak otwiera człowieka na świat, jednocześnie ustanawia Innego, określając różnicę polityczną i tym samym kulturową na bazie różnicy językowej (Ja, nie-Ja). Wraz ze znakiem powstaje wspólnota dzielająca te same wartości i znaczenia kulturowe. Wspólnota jest jednością w różnorodności, tworzy się wyraźnie inna zbiorowość niż zwierzęce stado jednakowych. Człowiek „jest jedynym zwierzęciem, które się

---

11 J. Ortega y Gasset, *Rozmyślenia o technice*, w: *Bunt mas i inne pisma socjologiczne*, PWN, seria: Biblioteka Socjologiczna, wstęp J. Szacki, Warszawa 1982, s. 304.

12 Tamże, s. 309, podkreślenie J.O.G.

13 F. de Saussure, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, tłum. K. Kasprzyk, wstęp i przypisy K. Polański, WN PWN, Warszawa 2002, s. 33-45.

nudzi [i] jest niezadowolone” z powodu wyrzucenia z Raju, ponadto zdaniem Ericha Fromma człowiek musi rozwiązać „fundamentalną egzystencjalną dychotomię (...) między życiem a śmiercią”. Staje się więc „wiecznym wędrowcem”, samotnym i „jednocześnie związany z innymi”¹⁴. W ocenie niemieckiego psychoanalityka formułującego swoje myśli tuż po Auschwitz „samoświadomość, rozum i wyobrażenia zniszczyły harmonię cechującą egzystencję zwierzęcia [zoon]. Wyłonienie się [powyższych] (...) właściwości uczyniło człowieka «anomaliją» w świecie zwierzęcym, «kaprysem» wszechświata”¹⁵. Traktując powyższą wypowiedź intelektualisty przepojonego czarą goryczy po Auschwitz ściśle historycznie. Niewątpliwie Holocaust postawił ponownie pytanie o kondycję współczesnego człowieka. Bardziej radykalne wypowiedzi pojawiły się wśród świadków Holocaustu niż ofiar.

Początkowa refleksja o języku była prowadzona w kontekście genezy pojawienia się człowieka. Uważano mowę za naturalną cechę ludzi, tylko człowiekowi przyrodzoną i dziedziczną. Religie politeistyczne (egipski czy staroindyjski system wierzeń, ale też germański, słowiański, mezoamerykański¹⁶) podawały za twórców języka bogów politeistycznych i dokonały rozdzielenia mowy, jako specyficznego przymiotu, od osoby. Zgodnie z zapatrywaniami wymienionych religii człowiek jest częścią przyrody, taką samą częścią jak inne zwierzęta, zatem atrybut mówienia tylko człowiekowi przypisany musi zostać wniesiony z zewnątrz. Religie monoteistyczne natomiast wskazywały na Boga tylko pośrednio, czyniąc człowieka stworzonego na podobieństwo Boga (na obraz i podobieństwo moralne, a nie antropologiczne czy władcze, jak słusznie wskazał J. Kepler) twórcą języka, co otworzyło pole badawcze do poszukiwania genezy języka w naturze, w sferze profanum.

14 E. Fromm, *Niech się stanie człowiek. Z psychologii etyki*, tłum. R. Saciuk, PWN, Warszawa, Wrocław 1994, s. 40, 41. Wszystkie wtrącenia w nawiasie [...] – jeśli nie zaznaczono inaczej – są mojego autorstwa. Powyższą zasadę stosuję w całej książce.

15 Tamże, s. 39.

16 W egipskiej religii bóg Ptah „oznajmił nazwy wszystkich rzeczy”, Amon „rozpoczął swą mowę pośród milczenia”, a Thot (bóg pisarzy i naukowców) ją rozpowszechnił. Według babilońskiego mitu o stworzeniu, *Enuma elisz*, wszystkie rzeczy zostały powołane do istnienia, kiedy bóg-stwórca Apsu nadał im nazwy i imiona. W staroindyjskiej księdze hymnów z II tysiąclecia p.n.e., *Rigwedzie*, uważa się, że mowę (boginię Vac) stworzyli bogowie. W innym tekście staroindyjskim za twórcę mowy uważa się boga Brahmę. Także politeistyczne religie germańska i słowiańska uważają za twórcę języka boga. W germańskiej *Eddzie poetyckiej* ludzie zostali obdarzeni mową przez syna boga germańskiego, a w starej pieśni runicznej Anglosasów Wodan jest twórcą wszelkiej mowy.

Refleksja o języku, którą przypisuję do komunikowania, kształtuje się od starożytności. Wskazuje się Platona dialog *Kratylos* jako pierwszy traktat językoznawstwa europejskiego, natomiast podręcznik sanskrytu Paniniego (IV w. p.n.e.) jako w ogóle pierwszy podręcznik gramatyki języka¹⁷. Badania nad językiem w ujęciu językoznawstwa możemy podzielić na trzy stadia: przednaukowe, naukowe przedteoretyczne i teoretyczne¹⁸. W pierwszym okresie dokonuje się systematyzacja i werbalizacja potocznego doświadczenia społecznego, rozważania o języku są częścią refleksji filozoficznej, nie dochodzi do wyodrębnienia się osobnej dyscypliny naukowej. Okres przednaukowy rozpoczyna się wraz z pierwszymi wypowiedziami jońskich filozofów przyrody (VI w. p.n.e.) i trwa aż do końca XVIII w., do powstania lingwistyki historyczno-porównawczej Wilhelma Humboldta. „Rozwój badań porównawczych można traktować jako przejaw badań naukowych nad językiem naturalnym” – zdaniem Tadeusza Zgółki, autora rozdziału „Historyczny rozwój badań lingwistycznych” w zbiorowej pracy *Wstęp do językoznawstwa*¹⁹. Na przełomie XVIII i XIX w. językoznawstwo wyodrębnia się z filozofii jako dyscyplina autonomiczna, pojawiają się teorie lingwistyczne, powstaje język nowej dyscypliny i aparatura pojęciowa. Początki okresu teoretycznego wyznaczają teoria gramatyk generatywno-transformacyjnych (m.in. N. Chomsky’ego) i formułowana na jej gruncie teoria kompetencji językowej. Szczegółową analizę poszczególnych stadiów prezentuje Zgółka w przywołanej pracy. W książce przedmiotem analizy czynię ostatni okres pierwszego stadium refleksji o języku, w którym odniesienia do relacji język-polityka są znaczące, także w początkach refleksji przedteoretycznej, historyczno-porównawczej (W. von Humboldt). Z trzeciego stadium rozwojowego badań lingwistycznych przywołuję propozycję teoretyczną Noama Chomsky’ego²⁰, twórcy teorii generatywistycznej, i koncepcję relatywizmu językowego Sapira-Whorfa. Inne propozycje teoretyczne językoznawstwa są poza przedmiotem analizy, na temat propozycji Ferdinanda de Saussure’a wypowiadałem się już w kilku pracach. Przedmiotem analizy czynię także propozycje antropologów

17 M. Mejor, *Sanskryt*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2000.

18 Powyższy podział jest powszechnie przyjmowany w nauce, nie tylko w językoznawstwie; J. Bańcerowski, J. Pogonowski, T. Zgółka, *Wstęp do językoznawstwa*, dz. cyt., s. 45-62.

19 Tamże, s. 46.

20 N. Chomsky, *Preliminaria metodologiczne*, w: *Lingwistyka a filozofia. Współczesny spór o filozoficzne założenia teorii języka (teksty)*, wprowadzenie i wybór B. Stanosz, tłum. T. Hołówkó, PWN, Warszawa 1977, s. 182-256. Chomsky przynależy do tradycji Kartezjusza, B. Leibniza, G. Herdera, W. Humboldta.

kulturowych. Tylko jako komentarze lub argumenty pojawiają się naukowe wypowiedzi cybernetyków, etnologów, fizjologów. Możemy się zastanowić, na ile propozycje klasyfikacyjne językoznawstwa można przenieść na grunt nauki o komunikowaniu, uczynić je podstawą dalszej dyskusji²¹. Ciągłe poszukiwanie nowych rozwiązań nie pozwala na rzetelną falsyfikację dotychczasowego dorobku. Poza przedmiotem analizy jest filozofia języka, logika języka naturalnego, lingwistyka oraz wszystkie teoretyczne ujęcia, które nie uwzględniają aspektu społecznego języka (okazjonalności²²), a więc nie mają odniesień do polityki.

Rewolucja językowa w nauce zapoczątkowana na przełomie XIX i XX w. pracami de Saussure'a, Charlesa S. Peirce'a, jak również rewolucja behawioralna i cybernetyczna podjęły się zadania zdefiniowania języka, odszukania jego genezy i uwarunkowań, zarówno społecznych, jak i biologicznych. Pięćdziesięcioletni okres badań został podsumowany w pierwszej połowie XX w. w pracach Edwarda Sapira, Benjamina L. Whorfa, Romana Jakobsona, Noama Chomsky'ego. Późniejsze prace szkół językoznawczych, etnologów, psychologów, fizjologów bardzo rozbudowane, opierające się na nowych metodach badawczych przyczyniły się do podania wielu nowych szczegółów, korekt, podjęły polemikę bądź kontynuowały wcześniejsze prace, nie formułując nowych hipotez w interesującym nas fragmencie, dlatego nie stały się przedmiotem krytycznego opisu.

Prezentowana książka nie jest encyklopedią czy bazą danych o ideach komunikowania odnoszących się do genezy języka. W płynnej nowoczesności (w tym przypadku określenie Z. Baumana jest wyjątkowo trafne) bazy danych są poza ideologią. Francuska encyklopedia doby oświecenia jest projektem wyjątkowym, nigdzie niepowtórzonym, jest projektem politycznym, afirmacją ideologii racjonalizmu i protoliberalizmu²³. Późniejsze encyklopedie (Britannica, polska tzw. Gutenberga) są już tylko projektami naukowymi (sic!), zniesionymi w galaktyce Internetu (wyrażenie M. Castellsa) i zastąpionymi przez bazy danych²⁴ – publicystyczne kompendia „wiedzy ciekawej” i praktycznej społecznie.

---

21 W. Pisarek, *Wstęp do nauki o komunikowaniu*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008.

22 B. Stanosz, *Logika języka naturalnego*, dz. cyt.

23 *Encyklopedia, albo słownik rozumowany nauk, sztuk i rzemiosł*, wstęp J. Kott, tłum. E. Rządowska, Ossolineum, Wrocław 1952.

24 Drukowane encyklopedie i leksykony były pierwszymi „ofiarami” postępu cyfrowego.

Kompendia cyfrowe (Wikipedia) nie są naukowymi encyklopediami. W ich redagowaniu dostrzec można dylematy retorycznej kultury antycznej: czy rzecz przedstawić raczej interesująco, czy prawdziwie? Autorzy Wiki opowiadają się raczej za oglądalnością niż merytorycznością. Kompendia bliskie są propozycjom na poziomie estetyki kultury masowej Horacjańskiej formule przyjemności estetycznej, ładności i oglądalności.

Wikipedia, mimo nazwy sugerującej encyklopedię cyfrową, jest *de facto* zbiorem danych ogólnodostępnych, ale przede wszystkim wielkim projektem społecznym internautów (od młodzieży po starców), samotworzenia zbioru rzeczy pożytecznych i zabawnych, by przywołać skojarzenia z prasą oświecenia polskiego. Lev Manovich w znanej książce pod nieadekwatnym tytułem *Język nowych mediów* w części „Formy” dokonał kulturowej i politycznej analizy baz danych. Bazy danych są jego zdaniem opozycją wobec narracji jako uprzywilejowanej opowieści literackiej i filmowej współczesności. „Baza danych rozumiana jako forma kulturowa przedstawia świat w postaci listy elementów, których w żaden sposób nie porządkuje”²⁵. Ideą bazy danych jest hipertekst, dowolna nawigacja po Internecie, nie tylko po tekście, załamująca opowieść, u Manovicha narrację. Opowieść jest prezentacją, Polibiuszową historią pragmatyczną zdefiniowaną przez pytania: dlaczego? kiedy? gdzie? kto? Powyższy katalog pytań możemy także odnieść do dziennikarstwa. Hipertekst natomiast daje możliwość dowolnej, paradygmatycznej odpowiedzi na analizowany problem²⁶. Manovich analizuje literaturę/powieść i film²⁷, moim zdaniem możemy dokonać przeniesienia propozycji autora *Języka nowych mediów* także na „wiedzę” (kontekst Wiki), pod warunkiem kulturowego rozumienia wiedzy jako opowieści, a nie prawdy²⁸.

Książka jest bliższa rozumieniu historii przez Ernsta Cassirera, któremu poświęcam uwagę w trzecim rozdziale zatytułowanym „Początki symbolizacji świata”. Autor monumentalnej historii poznania postrzega epokę funkcjonalnie, a nie substancjonalnie. W jego ocenie epoka nie jest nagromadzeniem faktów, ale systemem myśli powiązanych dyskursywnie (u Cassirera funkcjonalnie).

---

25 L. Manovich, *Język nowych mediów*, tłum. P. Cypryański, Oficyna Wydawnicza Łośgraf, Warszawa 2011, s. 342.

26 Ch. Vandendorpe, *Od papirusu do hipertekstu. Esej o przemianach tekstu i lektury*, tłum. A. Sawisz, WUW, Warszawa 2008.

27 L. Manovich, *Język nowych mediów*, dz. cyt., s. 348-349.

28 E. Cassirer, *O teorii względności Einsteina. Studium z teorii poznania*, tłum. P. Parszutowicz, Wydawnictwo Marek Drewnicki, Kęty 2006, s. 55-62.

Ram epoki nie określa spis nazwisk i odkryć ani zestaw ustalonych dat, lecz wspólna funkcja wyrażająca się w systematycznym powiązaniu różnorodnych zjawisk i procesów. Historia epoki musi przedstawiać logiczną strukturę, dokonywać syntezy²⁹, a więc dostrzegać nowe związki i zjawiska. Nie jestem specjalistą od poszczególnych idei, widzę swoją rolę raczej w oglądzie całości. Z ogólnych wskazań neokantysty ze szkoły marburskiej korzystam w pracy.

W książce skupiam się tylko na zagadnieniach podejmujących archeologię komunikowania (języka) i polityki, inne zagadnienia nawet istotne dla nauki o polityce i oczywiście filozofii polityki u analizowanych autorów pomijam. Przedmiotem eksploracji intelektualnej uczyniłem myślicieli nowożytnych, którzy podjęli problematykę współcześnie przypisywaną do nauki o komunikowaniu lub którzy podjęli zagadnienia będące dla komunikowania istotne. Większość analizowanych idei posiada rodowód francuskiego oświecenia.

Jak zaznaczyłem w tytule, dokonuję analizy historii idei komunikowania, podejmuję także namysł nad zbiorowymi wyobrażeniami o komunikacji we współczesności. Zdaniem Michała Wendlanda, redaktora zbioru tekstów z historii idei komunikacji, historia komunikacji, której częścią jest historia idei komunikacji, jest dyscypliną naukową wyodrębnioną z nauki o komunikowaniu i historii w początkach XXI w.³⁰, kształtowaną głównie przez środowisko filozofów, kulturoznawców, językoznawców, antropologów kulturowych i badaczy mediów. To w wymienionych naukach poszukuje się metodologii badań (głównie w historii) i założeń teoretycznych³¹. Jest nauką przynależącą do tradycji nauk humanistycznych, a nie do „empirycznych” nauk społecznych, opartych na stochastycznych badaniach społecznych. Prawdopodobnie dlatego wśród animatorów nowego środowiska naukowego nie wymienia się przedstawicieli nauk społecznych. Oczywiście dla historyków myśli politycznej nowe środowisko naukowe wydaje się odpowiednim forum do podjęcia dyskusji i prezentacji dokonań. Traktuję powyższą pracę jako głos historyka myśli politycznej

---

29 P. Parszutowicz, *Filozofia jako krytyka poznania. Wprowadzenie do transcendentalizmu Ernsta Cassirera*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2013, s. 30-31.

30 W 2013 r. nastąpiło powstanie sekcji Historii Komunikacji/Communication History w ramach International Communication Association oraz ukazała się praca zbiorowa *The Handbook of Communication History*, czołowych przedstawicieli nowej dyscypliny, niestety głównie z krajów anglosaskich.

31 M. Wendland, *Słowo wstępne. Historia komunikacji na tle innych dyscyplin nauk społecznych i humanistycznych*, w: *Historia idei komunikacji*, red. M. Wendland, UAW, Poznań 2015, s. 7-27.

i historyka idei wywodzącego się ze środowiska teoretyków polityki. Książka jest obroną humanistycznej perspektywy w nauce o polityce. Podejmuje zagadnienia, które przynależą do historii idei, historii komunikacji (rozdziały I, III, IV) oraz historii myśli politycznej (rozdział II).

Historia idei komunikacji nasuwa nieodparte skojarzenia z historią idei, dyscypliną ukształtowaną w kręgu europejskiej humanistyki XIX w., głównie w niemieckim obszarze kulturowym; w książce omawiam poglądy jednego z twórców historii idei Ernsta Cassirera, ale także inni historycy idei znajdują moje uznanie i miejsce w pracy. Jednym z najdonioślejszych osiągnięć polskiej humanistyki okresu Polski Ludowej jest warszawska szkoła historyków idei, nawiązująca zarówno do niemieckiej tradycji filozoficzno-historycznej, jak i francuskiej (szkoła *Annales*), której dorobek sytuuje się na wyżynach współczesnej europejskiej humanistyki. Wymieńmy chociaż niektóre nazwiska: Tadeusz Kroński, Leszek Kołakowski, Bronisław Baczko, Jerzy Szacki, Krzysztof Pomian, Andrzej Walicki, Zbigniew Ogonowski, Zbigniew Kuderowicz i Bronisław Geremek. W poszukiwaniu tradycji naukowej historyków komunikowania warszawscy historycy idei muszą znaleźć swoje należyte miejsce, jak również historycy myśli politycznej podejmujący zagadnienia przynależące do komunikacji społecznej, historycy prasy, głównie z Krakowa, Wrocławia, Poznania, ale także mniejszych ośrodków. Jest to zadanie dla młodego pokolenia badaczy – podjęcie refleksji nad samowiedzą środowiska. Historia intelektualna, nazwa ukuta przez brytyjskich i szerzej anglosaskich badaczy, jest tylko jedną ze ścieżek tradycji. Oczywiście wszyscy chcielibyśmy być pionierami, lecz „amicus Plato, sed magis amica veritas”.

Praca składa się z czterech rozdziałów poprzedzonych wprowadzeniem i zwieńczonych zakończeniem. W rozdziale pierwszym przybliżam debatę, jaka była prowadzona od oświecenia francuskiego w Europie kontynentalnej do połowy XX w. W drugiej połowie XX w. następuje kształtowanie się myślenia o komunikowaniu *sensu stricte*, powstają prace Norberta Wienera, Claude’a Shanona, Harolda Lasswella, które staną się zacznym do sformułowania paradygmatu komunikacyjnego w nauce. Nowożytną debatę rozpoczynam starożytną konkluzją, podsumowującą ustalenia klasycznej nauki, natomiast kończę przypisem sformułowanym przez antropologów i językoznawców. Przywołane idee mieszczą się w kanonie myśli o komunikowaniu, są przedmiotem ciągle ożywionej dyskusji. Rozdział składa się z wielu wątków, którym starałem się nadać ogólny sens.

Zgodnie z koncepcją debaty przedstawioną u Herodota z Halikarnasu w *Dziejach* – Herodot nie czyni zwyczajną nikogo z debatujących – także i ja

nie czynię nikogo z debatujących zwycięzcą. Debata, dodajmy z definicji polityczna, pozostaje bez zwycięzcy, rozstrzyga arbitralne działanie, u Herodota fortel. Nie korzystam także z Platońskiego wzoru, pomimo uznania dla boskiego filozofa, który w dialektycznej polemice nie pozostawia interlokutorowi innego wyboru niż przyznanie się do winy. W nauce możemy wskazać jednoznaczny wynik, nowożytność odkryje liczby ujemne, pozwalające podać kilku wygranych, a ponowoczesność nawet w polityce czyni każdego zwycięzcą, czyli Nikogo. Między Herodota nikogo a ponowoczesnym nikogo jest jedna zasadnicza różnica, w pierwszym przypadku nikt odnosi się do braku, w drugim do nadmiaru.

W rozdziale II prezentuję dwie wizje genezy języka i pisma w oświeceniu francuskim: Jeana-Jacques'a Rousseau i Jeana Condorceta. Myśl Rousseau dopowiadam propozycją Jacques'a Derridy ujęcia idei pisma, praca Derridy wieńczy „epokę Rousseau” we francuskiej myśli filozoficznej i szerszej wieńczy pewien nurt myślenia o idei komunikowania. Rozdział poprzedzam antyczną refleksją o komunikowaniu, która stanowi tło interpretacyjne dla prezentacji wymienionych autorów. Rozważania o antycznej myśli o komunikowaniu są, jak zaznaczono w podtytule rozdziału, drobiazgami, niedopowiedzianymi strzępami myśli, ale ważnymi dla zrozumienia dziejów refleksji o komunikowaniu. Rozdział kończy się konkluzją Harolda Innisa, twórcy szkoły z Toronto, którego sylwetka nie doczekała się w polskiej refleksji o komunikowaniu należytej prezentacji. Konkluzję także formułuje Marshall McLuhan, którego poglądy doczekały się licznych analiz. W pracy wskazuję tylko jego główne tezy odnoszące się do idei mediów jako przedłużenia człowieka. Szkoła z Toronto jest przedmiotem mojej uwagi od kilkunastu lat, wyraźnie nawiązuję w swoich studiach do jej paradygmatu.

W rozdziale trzecim prezentuję poglądy wczesnego Ernsta Cassirera dotyczące tworzenia się symbolicznego świata, omawiam język i mit. Nie analizuję koncepcji mitu państwa „późnego” Cassirera, przynależy ona do innej propozycji teoretycznej, sytuującej się w historii i piśmienności, a nie archeologii i oralności. Rozważania poprzedzam przedstawieniem mitu o Narcyzie. Mit przedstawiam w klasycznej greckiej wersji, podaję go w interpretacji. W dalszej części rozdziału podejmuję się określenia genezy pojawienia się sfery publicznej, przy tym skupiam swoją uwagę na kształtowaniu się idei prawa w kontekście komunikowania i polityki. Następnie prezentuję genezę polityki w ujęciu René Girarda. Prace francuskiego literaturoznawcy, teologa są mniej eksploatowane w nauce o polityce, w myśli politycznej. Staram się ową lukę wypełnić,

przynajmniej wskazać trop dla innych badaczy. Rozdział trzeci kończę przypomnieniem Platońskiej koncepcji jaskini jako metafory kina i ideologii. Platońska refleksja jest mi szczególnie bliska, poświęciłem Barczystemu kilkanaście drobnych i bardziej rozbudowanych prac, artykułów, przyczynków. Zagadnienie genezy ideologii jest zasadnicze dla teorii polityki, pojawia się w oralności pisma. Rozważań o genezie ideologii w oralności nie mogło zabraknąć.

W ostatnim rozdziale przedstawiam dwie teorie powstania pisma, które wieńczę pochwałą retoryki. W pierwszym podrozdziale omawiam teorię pisma piktograficznego w historycznym ujęciu, w drugim podrozdziale prezentuję koncepcję pisma Denise Schmandt-Besserat, której propozycja dla rozważań o genezie komunikowania jest niezwykle inspirująca. Francuska archeolożka powiązała genezę pisma z ideą symbolizacji, znaczenia rzeczywistości społecznej oraz rozwojem wiedzy, wpisując się w paradygmat szkoły z Toronto. Koncepcję pisma francuskiej archeolożki dopowiada bardzo interesująco Walter Ong, jezuita, co podkreślam z satysfakcją, przedstawiając ideę dyskretyzacji od źródeł do współczesności. Ong jest uczniem McLuhana i jednym z najwybitniejszych przedstawicieli szkoły z Toronto. W trzecim podpunkcie rozdziału przedstawiam rozważania o demitologizacji pisma Davida R. Olsona. Rozważania o retoryce kończą archeologię komunikowania, wygłaszam jej pochwałę. Traktuję retorykę jako zakończenie formowania się idei pisma, odkrycie wtórnego systemu modelującego nad pismem fonicznym. Wraz z epoką klasyczną nastaje historia, tym samym kończę swoje peregrynacje po archeologii idei polityki i komunikowania.

Zgodnie ze współczesnymi koncepcjami nauki o komunikowaniu na media składa się szereg mechanizmów społecznych, instytucjonalnych i estetycznych (także technologicznych) mających na celu przenoszenie i dystrybucję informacji, idei, tekstów i obrazów³². Powyższe, deskryptywne rozumienie mediów przyjęte za brytyjskimi badaczami mediów i kultury są podstawą do rozważań. Autorzy używają także liczby pojedynczej medium, które jest przeze mnie odrzucane, w polskiej tradycji intelektualnej przypisane do świata parapsychologii, chociaż coraz częściej pojawia się w dyskursie naukowym, niestety. Istotą mediów jest bowiem multimedialność, każda wypowiedź, każdy przekaz ma charakter multimedialny, składa się co najmniej ze znaku, ewentualnie języka/gestu/mimiki i nośnika znaku: kamień, papirus, list, gazeta, książka, radio...

---

32 M. Lister, J. Dovey, S. Giddings, I. Grant, K. Kelly, *Nowe media. Wprowadzenie*, tłum. M. Lorek, A. Sadza, K. Sawicka, WUJ, Kraków 2009, s. 171.

Tylko jako zabieg heurystyczny dokonujemy podziału na znak i nośnik znaku. Gdy mówię „używam znaku”, poprzez tembr głosu jednocześnie komunikuję się niewerbalnie, korzystam z naturalnego aparatu głosu (nośnik), gdy coś zapisuję, używam kartki/tabliczki, znaków, pióra/rylca. Wszystkie media są z istoty multimedialne, począwszy od człowieka jako naturalnego multimedialnego nośnika, a skończywszy na komputerze. Określenie medium (w analizowanym kontekście) jest hybrydą, prezentującą tylko jeden aspekt zjawiska – psychiczny, współcześnie także antropologiczny, odnoszący się najczęściej do funkcji odbiorczych, które są również z reguły multimedialne. Tylko niektóre media mogą spełniać kryteria przypisane medium, np. radio. Radio jedynie w określonych okolicznościach unieważnia dodatkowych pośredników i wytwarza nastrój wyjątkowości. Media nie mają dla mnie liczby pojedynczej, lecz gdy chcemy rozpatrywać pewien jeden aspekt mediów, możemy użyć określeń: nośnik, środek komunikowania, przekąźnik, przekaz, komunikat lub po prostu nazwy własnej.

W pracy przyjmuję Davida Eastona koncepcję polityki regulatywnej lepiej opisującą politykę okresu archaicznego niż koncepcja Maxa Webera, sformułowana dla innego czasu historycznego, dla współczesnego Miasta. W ocenie Webera polityka jest świadomym oraz celowym dążeniem do zdobycia (każdej) władzy i jej utrzymania oraz kierowaniem³³, podczas gdy panowanie jest władzą w sferze symbolicznej, nierzadko przybierającą charakter prawomocnej ideologii, natomiast wpływ jest formą wywierania presji na kierowanie w celu realizacji własnych interesów, jest charakterystyczną formą dla instytucji opozycji³⁴.

Według D. Eastona polityka zajmuje się dobrami deficytowymi lub rzadkimi (miejsce w hierarchii władzy, stanowiska pracy, świadczenia społeczne), rozdział innych dóbr podlega decyzjom administracyjnym lub regulowany jest przez zasady zarządzania. Głównym celem polityki (systemu politycznego) jest utrzymywanie stanu równowagi (zasada homeostazy) między różnymi grupami politycznymi formułującymi określone żądania i oczekiwania. Celem fundamentalnym polityki jest zatem rozwiązywanie konfliktów powstałych na tle

---

33 Definicja Webera zawiera *passus*: „do zdobycia władzy lub wpływ na podział władzy”, co w mojej ocenie jest albo błędnym, albo zbyt sztywnym ujęciem w zależności od interpretacji; zob. M. Weber, *Polityka jako zawód i powołanie*, wstęp i opracowanie Z. Krasnodębski, tłum. A. Kopacki, P. Dybel, Znak, Fundacja im. S. Batorego, Warszawa, Kraków 1998, s. 56.

34 Inaczej została ujęta relacja władza vs wpływ i polityka vs wpływ, ponadto panowanie zostało zdefiniowane poprzez odwołanie się do P. Bourdieu.

rozdziału dóbr deficytowych. Polityka reguluje rozdział owych dóbr³⁵. Jest pewnego typu technologią społecznego życia i publicznego funkcjonowania, nie da się polityki znieść, wymazać z życia społecznego, natomiast politykę można ulepszyć, mówiąc potocznie poprawić, lub może nastąpić regres polityki. Polityka jest fundamentalnie społeczna.

Przytoczmy rozważania Eastona, twórcy klasycznej koncepcji analizy systemowej, odnoszące się do genezy powstawania politycznych decyzji, a więc także do genezy pojawienia się polityki. „Powodem, dla którego system polityczny w ogóle wyłonił się w społeczeństwie – to znaczy powodem, dla którego ludzie podejmują działalność polityczną – jest to, że jednostki lub grupy społeczne stawiają żądania, które nie mogą być w pełni zaspokojone. Faktem dominującym w życiu politycznym wszystkich społeczeństw jest niedobór większości dóbr cenionych. Niektóre roszczenia dotyczące rzadkich dóbr nigdy nie są formułowane na forum systemu politycznego, ale zaspokajają się je drogą prywatnych ustaleń czy rozstrzygnięć między zainteresowanymi osobami. Pretensje do prestiżu mogą znaleźć zaspokojenie w ramach układu statusów danego społeczeństwa; żądze posiadania zaspokajają częściowo system ekonomiczny; dążenia do władzy znajdują ujście w organizacjach oświatowych i zawodowych, towarzystwach wzajemnej pomocy i podobnych organizacjach prywatnych. O żądaniach jako wkładach do systemu politycznego mówić możemy tylko wtedy, gdy ich autorytatywne i legalne rozstrzygnięcie wymaga szczególnego zorganizowanego wysiłku ze strony społeczeństwa”³⁶. Jednocześnie Easton kultury lokalne czyni odpowiedzialnymi za określony zespół wartości. „Kultura – jego zdaniem – ucieleśnia kryteria wartościowań danego społeczeństwa i przez to wyznacza pole możliwych konfliktów, gdy podaż cenionych dóbr jest mniejsza od popytu. Typowe żądania, występujące w toku procesów politycznych, dotyczyć będą spraw, których ważność umacnia kultura”³⁷. Wraz z socjalizacją społeczną, polityczną następuje przyjmowanie celów i norm życia politycznego, uczenie się zasad i reguł rywalizacji politycznej³⁸. Akceptacja kultury i kultury politycznej danej społeczności, jej zasad, norm i wartości jest niezbędnym warunkiem legi-

---

35 D. Easton, *Analiza systemów politycznych*, w: *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, wybór W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki, tłum. D. Niklas, PWN, Warszawa 1975, s. 562-576.

36 Tamże, s. 565.

37 Tamże, s. 566.

38 T. Sasińska-Klas, *Socjalizacja polityczna. Teorie, badania, ustalenia*, WUJ, Kraków 1992.

tymizacji politycznej na poziomie symboli i wartości, jest uprawomocnieniem systemu politycznego³⁹.

Jeśli kulturze przypiszemy Bruadlowską historię, długie trwanie (*l'histoire de la longue durée*), a polityce współczesność, bieżącą zmianę, to wówczas między kulturą w długim trwaniu a polityką bieżącą zmiany toczą się młyny rozgrywanej politycznie Codzienności. Dlatego polityka narusza przeszły czas wartości i norm kulturowych stabilizujących system polityczny, wytwarzając stan napięcia, anarchii politycznej. W mojej ocenie, im większe pole polityczności, tym większe zagrożenie anarchią. Oto ujawnia się klasyczny dylemat demokracji, demokracja z istoty jest anarchizująca z nutą autorytarną. Krytyczne oceny pod adresem demokracji pojawiają się w starożytnym świecie helleńskim, nowożytnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, współczesnej, zachodniej demokracji liberalnej. Zakładam istnienie korelacji między systemem politycznym a kulturą oraz sferą komunikowania.

Nie wszystkie żądania polityczne wywodzą się z kulturowej hierarchii wartości, ale wynikają także z sytuacji w obrębie samego systemu politycznego. Pojawienie się żądania społecznego nie przekształca się „automatycznie w kwestię polityczną. Wiele żądań zanika, ledwie się pojawiają, względnie wegetuje (...) nie podniesione do poziomu, na którym możliwa byłaby decyzja polityczna”⁴⁰. Polityka jawi się więc jako arena pokojowego rozstrzygnięcia, ewentualnie stawiania żądań. Polityka pojawia się, gdy mamy do czynienia ze sporem, władzą i decyzją polityczną. Polityka zawiera zawsze konflikt, jest najbardziej rozbudowanym rodzajem rywalizacji społecznej dla osiągnięcia celów i zaspokajania interesów grup społecznych. Polityka jest trwałym i niezbędnym mechanizmem życia wspólnoty, jej wyjątkową zdobyczą u zarania dziejów człowieka wraz z jego narodzinami pozwalającą mu stworzyć wyjątkowy świat, świat obyczajów i rozmowy, sztuki i nauki. Istotą świata politycznego nie jest konflikt, *nota bene* trwale wpisany i w naturę, i w świat, lecz sposób rozwiązania konfliktu oparty na otwartej i powszechnej debacie publicznej, na politycznej rozumności, na pokojowym podejściu. Polityka jest ekskluzywnym rozwiązaniem, jest sztuką rządzenia państwem (*polis*) dla dobra wspólnego. Arystoteles oczywi-

39 M. Nieć, *Rozważania o pojęciu polityki w kręgu kultury attyckiej. Studium z historii polityki i myśli politycznej*, Księgarnia Akademicka, Kraków–Wrocław 2006. W książce opisałem powyższy proces, na poziomie ideologii, analizując demokrację ateńską w attyckiej ramie kulturowej.

40 D. Easton, *Analiza systemów politycznych*, dz. cyt., s. 568.

ście nie opowiada się za zniesieniem polityki poprzez unieważnienie konfliktu (polityczności), lecz formułuje dyrektywę politycznego działania. Polityka ma być namysłem filozoficznym (naukowym) i etycznym nad życiem publicznym, powinna nieść rozwiązania dla dobra wspólnoty, a nie jednostek czy grup politycznych. W książce bronię rozumu politycznego, poza polityką jesteśmy skazani na wieczną wojnę.

Przez decyzję polityczną rozumiem taką decyzję, w której interesy, zbiorowe dążenia ludzkie w podziale władzy wyznaczają odpowiedzi bądź warunkują decyzję albo określają sferę działalności urzędnika (M. Weber). Kategoria interesu jest cechą specyficzną polityczną, umożliwiającą rozróżnienie działań politycznych od administracyjnych, prawnych czy zarządczych. Interesy dotyczą grup społecznych, diagnozują korzyści społeczne, jakich jednostka może się spodziewać, przynależąc do określonych aktywnych politycznie grup społecznych (klas, warstw), gdy potrzeby odnoszą się do jednostki, głównie do jej życia fizjologicznego i osobowości.

Zdaniem Andrew Heywooda, który w pracy *Ideologie polityczne. Wprowadzenie* dokonał analizy ontologicznej ideologii, „wszystkie ideologie (a) dostarczają obrazu istniejącego porządku, zazwyczaj w formie *obrazu świata* (b) lansują model pożądanej przyszłości, wizje *dobrego społeczeństwa*, a także (c) wyjaśniają, w jaki sposób zmiana polityczna może się dokonywać – czyli jak przejść z (a) do (b)”⁴¹. Owo nakierowanie zbioru idei na zorganizowane działanie polityczne jest istotą ideologii, odróżniającą ją od filozofii politycznej, myśli politycznej, a także artystycznych i szerzej kulturowych wizji polityki, określanych przeze mnie mitologią polityczną.

Według Michaela Freedena, który sięgnął po koncepcje filozofii języka Johna Austina⁴², ideologie „przerzucają pomost między myślą polityczną a politycznym działaniem, ponieważ jedną z ich głównych funkcji jest powiązanie” obydwu dziedzin aktywności⁴³, umysłowej i fizycznej. Ideologie dostarczają jasnych interpretacji, nierzadko zawiłych kwestii, „redukują kalejdoskopowe

---

41 A. Heywood, *Ideologie polityczne. Wprowadzenie*, tłum. M. Habura, N. Orłowska, D. Stasiak, WN PWN, Warszawa 2007, s. 25, podkreślenia A. H.

42 J. Austin, *Mówienie i poznawanie: rozprawy i wykłady filozoficzne*, tłum. B. Chwedeńczuk, PWN, Warszawa 1993.

43 M. Freedena, *Ideologies and Political Theory: a Conceptual Approach*, cyt. za: M. Conovan, *Polityka dla ludzi. Populizm jako ideologia demokracji*, w: *Demokracja w obliczu populizmu*, red. Y. Menes, Y. Surel, tłum. A. Gašior-Niemiec, Oficyna Naukowa, Warszawa 2007, s. 64.

permutacje idei, zastępując je bardziej uchwytnymi przekonaniem⁴⁴. Na poziomie praktyki politycznej wielość optyk i opinii ideologicznie przekuwają w jedność, która jest niezbędnym warunkiem podjęcia politycznych decyzji. Ceną za skuteczność polityczną są swego rodzaju uproszczenia i pragmatyzm ideologii. Freedom opozycję do ideologii postrzega w filozofii polityki, która stale kwestionuje ideologiczne wizje, mediuje między rzeczywistością a wizjami/utopią. Ideologia ustanawia różnicę między klasyczną nauką o polityce a we współczesności zdefiniowanymi naukami społecznymi.

Pojęcie mitologii (kulturowych⁴⁵) wprowadził do współczesnej nauki francuski strukturalista Roland Barthes w pracy zatytułowanej *Mitologie* oraz w drobniejszych pracach analitycznych⁴⁶. W koncepcji mitologii Barthes'a istotne jest zawłaszczanie tekstu oryginalnego, jak pisał francuski strukturalista, „mit jest słowem skradzionym i [jednocześnie] oddanym”⁴⁷. W mitologiach następuje wykorzystanie istniejących przekazów kultury do nadbudowania nowych znaczeń poprzez zawłaszczania tekstu oryginalnego i przekształcenia go w dodatkową propozycję z jednoczesną zmianą hierarchii ważności tekstu (*signifié* i *signifiant*). Barthes określa powyższe zabiegi poszukiwaniem trzeciego sensu. Mitologie sytuują się obok retoryki, która nie poszukuje trzeciego sensu, lecz systemu modelującego. Mitologie (liczba mnoga wskazana przez Barthes'a i podtrzymana przeze mnie) i retoryka wyrastają z poszukiwania pogłębionej interpretacji, w pierwszym przypadku poza dziełem, w drugim wewnątrz tekstu.

Mitologie z przymiotnikiem „polityczne” są odnajdowaniem w tekstach współczesnej kultury idei politycznych, lecz podkreślmy, nie są ideologiami, raczej przekonaniem autorów. Mitologie polityczne nie definiują interesów, nie są nakierowane na działanie. Są one prywatną rozrywką artysty, są wrzucone do polityki, wyrażają przygodność losu, jak na mitologię przystało. Mitologie polityczne są artystycznymi obrazami, wizjami świata społecznego i państwa⁴⁸.

---

44 Tamże.

45 Barthes nie posługuje się określeniem mitologie kulturowe.

46 R. Barthes, *Mitologie*, tłum. A. Dziadek, Wydawnictwo KR, Warszawa 2000; tenże, *Od dzieła do tekstu*, tłum. M.P. Markowski, „Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja” 1998, nr 6; tenże, *Śmierć autora*, tłum. M.P. Markowski, „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja” 1999, nr 1-2 (54/55); tenże, *Trzeci sens*, tłum. R. Wyborski, „Kino” 1971, nr 11.

47 R. Barthes, *Mitologie*, dz. cyt., s. 257.

48 Zagadnieniu mitologii poświęciłem kilka tekstów, zob. bibliografię.

Literatura przedmiotu jest przeogromna. W książce nie dążyłem do rozbudowania literatury, wskazywałem tylko prace, które były przeze mnie cytowane i znajdują się w zakresie moich kompetencji naukowych – teorii polityki i historii idei. Wyrosłem z tradycji klasycznej nauki, dlatego rok wydania książki nie miał dla mnie takiego znaczenia, jak myśli autora. Nie dążyłem do podania spisu nowości ani skompletowania dosyć obszernej biblioteczki. Szczególnie pomocne poza tekstami analizowanych myślicieli okazały się prace ukazujące się w serii *Communicare* pod redakcją naukową Andrzeja Mencwela. Seria powstała w Instytucie Kultury Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego. W pracy dosyć często przywołuję obrazy filmowe lub literackie, które traktuję prezentystycznie. Są one ilustracją analizowanych idei, pokazują ich kulturowy, a nie tylko naukowy żywot, są częścią współczesnej świadomości i mitologii politycznej, i w powyższym kontekście zostały przywołane.

Prezentowana książka podsumowuje moje rozważania o komunikowaniu, a nie zaczyna. W dwóch monografiach sformułowałem autorską historię idei komunikowania politycznego od starożytności po współczesność⁴⁹, ponadto w pracy *Komunikowanie społeczne i media. Perspektywa politologiczna* zaprezentowałem społeczną historię mediów masowego komunikowania oraz przedstawiłem doktrynalne rozważania o środkach masowego komunikowania, a także idee komunikowania⁵⁰. Niniejsza praca dopowiada najwcześniejsze dzieje. Początkowo prezentowany materiał miał być tylko artykułem wprowadzającym do historii idei komunikowania politycznego, a rozrósł się do sporych rozmiarów monografii.

Poszczególne rozdziały są zamkniętą całością. Niektóre zostały napisane po raz pierwszy, inne w bardzo znaczącym stopniu przerobiłem, poszerzyłem tak, że spełniają kryteria przypisane nowości. Żaden rozdział nie jest powtórzeniem już opublikowanego tekstu⁵¹. Starałem się pokazać stare problemy w nowym świetle lub ukazać je lepiej nie tylko stylistycznie, ale przede wszystkim merytorycznie, poszerzając prezentację o nowe dane i argumenty. Oczywiście autor, który wielokrotnie swoją uwagę poświęcał omawianym zagadnieniom,

---

49 M. Nieć, *Komunikowanie polityczne w społeczeństwie przed-masowym*, Wolters Kluwer, Warszawa 2011; tenże, *Komunikowanie polityczne w nowoczesnym państwie*, Wolters Kluwer, Warszawa 2013.

50 M. Nieć, *Komunikowanie społeczne i media. Perspektywa politologiczna*, Wolters Kluwer, Warszawa 2010.

51 Wykaz opublikowanych artykułów podejmujących prezentowane kwestie podaję w bibliografii.

jest narażony na zarzut powtarzania. Dzieła antycznych autorów podaję według zapisu filologów klasycznych, są po prostu łatwiejsze do lokalizacji.

Szkice są owocem przemyślenia i efektem wieloletnich wykładów prowadzonych dla studentów i doktorantów wyższych uczelni we Wrocławiu, Krakowie i okazjonalnie w Pradze czeskiej, także wystąpięń na seminariach i konferencjach w kraju i za granicą.

Podziękowania

Dobrym obyczajem społeczności akademickiej są podziękowania. Powstanie książki jest efektem działań i życzliwości wielu osób. Chciałbym wskazać chociaż kilka nazwisk osób, które są często pomijane przy podziękowaniach i zaszczytach, mam na myśli pracowników bibliotek uniwersyteckich. Zbieranie materiałów wymagało nierzadko zaangażowania i życzliwości pracowników Biblioteki Jagiellońskiej, za co im serdecznie dziękuję. Szczególne podziękowania kieruję w stronę Pani Anny Ożóg-Żukowskiej i Pani Marzeny Maślisz oraz Pana Dominika Galona, którzy służyli mi pomocą w terminowym kompletowaniu materiałów. Bez ich serdeczności zbieranie materiałów napotkałoby wiele trudności. Oczywiście książka bez ich pomocy byłaby wyraźnie uboższa intelektualnie.

Również bez zaangażowania i serdecznego podejścia pracowników Biblioteki Akademii Ignatianum w Krakowie nie powstałaby niniejsza książka. Szczególne podziękowania kieruję na ręce Pani Moniki Wolińskiej, która wykazała się wyjątkową życzliwością, okazała wiele wyrozumiałości i cierpliwości, ale także pomysłowości w poszukiwaniu źródeł.

Pragnę podziękować także władzom Akademii Ignatianum w Krakowie, które książkę sfinansowały i życzliwie potraktowały moje wyjazdy naukowe, wspomagały mnie w staraniach o wewnętrzne granty. Bez spotkań i dyskusji z badaczami z innych ośrodków na pewno nie uzyskałbym wielu cennych odpowiedzi, nie wysłuchał interesujących wypowiedzi, które pozwoliły na nowo spojrzeć na prezentowany materiał, jeszcze raz go przemyśleć. Książka byłaby o wiele uboższa intelektualnie.

I na koniec pragnę podziękować recenzentom, Panu Profesorowi Jarosławowi Płuciennikowi, którego wnikliwe uwagi i krytyczne opinie były niezwykle cenne, pozwoliły doprecyzować myśli, lecz i przestrzec przed pochopną oryginalnością, oraz Panu Doktorowi Habilitowanemu Markowi Rembierzowi.

Bibliografia

- Adler E., *Herder i oświecenie niemieckie*, b. tłum., PWN, Warszawa 1965.
- Aitchison J., *Ziarna mowy. Początki i rozwój języka*, tłum. M. Sykurska-Derwojed, PIW, Warszawa 2002.
- Almanach Antropologiczny 3. *Temat: słowolobraz*, WUW, Warszawa 2010.
- Almanach Antropologiczny. *Communicare 4, Twórczość słowna/literatura, performance, tekst, hipertekst*, WUW, Warszawa 2014.
- Andrzejewski A., *Animal symbolicum. Ewolucja neokantyzmu Ernsta Cassirera*, WUAM, Poznań 1980.
- Antologia listu antycznego*, oprac. J. Schnayder, Ossolineum, Wrocław, Kraków 1959.
- Antropologia twórczości słownej. Zagadnienia i wybór tekstów*, wstęp i red. A. Karpowicz, oprac. K. Hagmajer-Kwiatkiewicz, A. Karpowicz, J. Kowalska-Leder, WUW, Warszawa 2012.
- Arendt H., *Kondycja ludzka*, tłum. A. Łagodzka, Fundacja Aletheia, Warszawa 2000.
- Arendt H., *Korzenie totalitaryzmu*, tłum. M. Szawiel, D. Grinberg, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1993.
- Arendt H., *Myślenie*, przedmowa H. Buczyńska-Garewicz, tłum. M. Król, Czytelnik, Warszawa 1991.
- Arendt H., *Odpowiedzialność i władza sądenia*, wprowadzenie J. Kohn, posłowie P. Nowak, tłum. W. Madej, M. Godyń, Prószyński i S-ka, Warszawa 2006.
- Argyle M., *Psychologia stosunków międzyludzkich*, tłum. W. Domachowski, PWN, Warszawa 1991.
- Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, tłum. D. Gromska, w: tegoż, *Dzieła wszystkie*, t. V, WN PWN, Warszawa 2002.
- Arystoteles, *Hermeneutyka*, tłum. K. Leśniak, w: tegoż, *Dzieła wszystkie*, t. I, WN PWN, Warszawa 2003.
- Arystoteles, *Polityka*, tłum. L. Piotrowicz, w: tegoż, *Dzieła wszystkie*, t. VI, WN PWN, Warszawa 2001.
- Arystoteles, *Retoryka*, tłum. H. Podbielski, w: tegoż, *Dzieła wszystkie*, t. VI, WN PWN, Warszawa 2001.
- Arystoteles, *Ustrój polityczny Aten*, tłum. L. Piotrowicz, w: tegoż, *Dzieła wszystkie*, t. VI, WN PWN, Warszawa 2001.

- Assmann J., *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, tłum. A. Kryczyńska-Pham, WUW, Warszawa 2008.
- Austin J., *Mówienie i poznawanie. Rozprawy i wykłady filozoficzne*, wstęp i tłum. B. Chwedeńczuk, PWN, Warszawa 1993.
- Bachtin M., *Twórczość Franciszka Rabelais'ego a kultura ludowa średniowiecza i renesansu*, tłum. A. i A. Goreniowie, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1975.
- Baczko B., *Rousseau: samotność i wspólnota*, PWN, Warszawa 1964.
- Bal-Nowak M., *Mit jako forma symboliczna w ujęciu Ernsta A. Cassirera*, Nomos, Kraków 1998.
- Banaszak B., *Przedmowa i Postowie. Dekonstrukcja – genialny unik?*, w: J. Derrida, *O grammatologii*, tłum. B. Banaszak, Wydawnictwo Oficyna, Łódź 2011, s. 7-18, 401-414.
- Bañcerowski J., Pogonowski J., Zgółka T., *Wstęp do językoznawstwa*, WUAM, Poznań 1982.
- Barańczuk S., *Poezja i duch Uogólnienia. Wybór esejów 1970-1990*, Kraków 1996.
- Barthes R., *Mitologie*, wstęp K. Kłosiński, tłum. A. Dziadek, Wydawnictwo KR, Warszawa 2000.
- Barthes R., *Od dzieła do tekstu*, tłum. M.P. Markowski, „Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja” 1998, nr 6.
- Barthes R., *Śmierć autora*, tłum. M.P. Markowski, „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja”, nr 1-2 (54/55).
- Barthes R., *Trzeci sens*, tłum. R. Wyborski, „Kino” 1971, nr 11.
- Baszkiewicz J., *Francuzi 1789-1794: studium świadomości rewolucyjnej*, KiW, Warszawa 1989.
- Becker H., Barnes H.E., *Rozwój myśli społecznej od wiedzy ludowej do socjologii. Historia i interpretacja ludzkich pojęć o współżyciu ludzi*, tłum. J. Szacki, B. Szacka, A. Molska, J. Possart, KiW, Warszawa 1965.
- Bell D., *Kulturowe sprzeczności kapitalizmu*, tłum. S. Amsterdamski, PWN, Warszawa 1994.
- Benedict R., *Wzory kultury*, wstęp A. Kłoskowska, tłum. J. Prokopiuk, PWN, Warszawa 1966.
- Bergman H., *Prawo i rewolucja. Kształtowanie się zachodniej tradycji prawnej*, tłum. S. Amsterdamski, PWN, Warszawa 1995.
- Bernays E., *Propaganda*, Kennikat Press, Port Washington, New York, London 1972.
- Bertalanffy von L., *Ogólna teoria systemów. Podstawy, rozwój, zastosowanie*, tłum. E. Woydyło-Woźniak, PWN, Warszawa 1984.
- Białostocki J., *Sztuka cenniejsza niż złoto. Opowieść o sztuce europejskiej naszej ery*, WN PWN, Warszawa 2001.
- Bieńkowska B., Chamerska H., *Zarys dziejów książki*, Wydawnictwo Spółdzielcze, Warszawa 1987.
- Bolter D., *Człowiek Turinga. Kultura Zachodu w wieku komputera*, tłum. T. Go-ban-Klas, PIW, Warszawa 1990.
- Boorstin D., *Image. A Guide to Pseudo-Events in America*, Vintage Books, New York 1978.

- Braudel F., *Gramatyka cywilizacji*, tłum. H. Igalson-Tygielska, Oficyna Wydawnicza, Warszawa 2006.
- Bravo B., Wipszycka E., *Historia starożytnych Greków*, t. I, WUW, Warszawa 1988.
- Buczyńska H., *Cassirer i symboliczne formy poznania*, w: *Filozofia i socjologia XX w.*, Wiedza Powszechna, seria: Myśli i ludzie, Warszawa 1962.
- Buczyńska-Garewicz H., *Znak, znaczenie, wartość. Szkice o filozofii amerykańskiej*, KiW, Warszawa 1975.
- Carlyle Th., *Bohaterowie. Cześć dla bohaterów i pierwiastek bohaterstwa w historii. Odyn, Mahomet, Dante, Szekspir, Luter, Knox, Johnson, Rousseau, Burns, Cromwell, Napoleon*, b. a. tłum., Wydawnictwo Zielona Sowa, Kraków 2006.
- Cassirer E., *Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury*, przedmowa B. Suchodolski, tłum. A. Staniewska, Czytelnik, Warszawa 1998.
- Cassirer E., *Filozofia form symbolicznych*, w: *Filozofia współczesna*, t. 2, red. Z. Kudero-wicz, tłum. A. Kołodziej, Wiedza Powszechna, Warszawa 1983.
- Cassirer E., *Filozofia oświecenia*, tłum. T. Zatorski, WUW, Warszawa 2010.
- Cassirer E., *Mit państwa*, tłum. A. Staniewska, IFiS, Warszawa 2006.
- Cassirer E., *O teorii względności Einsteina. Studium z teorii poznania*, tłum. P. Parszuto-wicz, Wydawnictwo Marek Drewnicki, Kęty 2006.
- Cassirer E., *Rousseau, Kant, Goethe*, posłowie i tłum. E. Paczkowska-Łagowska, Słowo/ obraz terytoria, Gdańsk 2008.
- Cassirer E., *Symbol i język*, wstęp, wybór i tłum. B. Andrzejewski, WN WszPiA, Poznań 2004.
- Ceram C. W., *Bogowie, groby i uczeni. Powieść o archeologii*, tłum. J. Nowacki, PIW, Warszawa 1958.
- Childe G.V., *O rozwoju historii*, tłum. H. Krahelska, PWN, Warszawa 1963.
- Chomsky N., *Preliminaria metodologiczne*, w: *Lingwistyka a filozofia. Współczesny spór o filozoficzne założenia teorii języka (teksty)*, wprowadzenie i wybór B. Stanosz, tłum. T. Hołówko, PWN, Warszawa 1977.
- Chomsky N., *Recenzja z „Verbal Behavior” B.F. Skinnera*, w: *Lingwistyka a filozofia. Współczesny spór o filozoficzne założenia teorii języka (teksty)*, wprowadzenie i wybór B. Stanosz, tłum. T. Hołówko, PWN, Warszawa 1977.
- Chwalba A., *Samobójstwo Europy: Wielka Wojna 1914-1918*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2014.
- Clark G., Piggott S., *Spółczesność prehistoryczna*, tłum. S. Wierzbicka-Pawłowska, PWN, Warszawa 1970.
- Cohen M., *Pismo. Zarys dziejów*, tłum. I. Pomian, PWN, Warszawa 1956.
- Communication in History. Technology, Culture, Society*, ed. D. Crowley, P. Heyer, Boston, New York, San Francisco and others cities 2007.
- Condillac de E.B., *Gramatyka*, wstęp i tłum. T. Bartel, De Agostini Polska, Warszawa 2002.
- Condillac de E.B., *Logika, czyli pierwsze zasady sztuki myślenia*, tłum. J. Znosko, wstęp i przypisy T. Kotarbiński, PWN, Warszawa 1952.

- Condillac de E.B., *O pochodzeniu poznania ludzkiego*, tłum. K. Brończyk, De Agostini Polska, Warszawa 2002.
- Condorcet J.A.N., *Projekt organizacji wychowania publicznego*, wstęp B. Suchodolski, tłum. C. Jastrzębiec-Kozłowski, PZWS, Warszawa 1948.
- Condorcet J.A.N., *Szkic obrazu postępu ducha ludzkiego przez dzieje*, wstęp B. Suchodolski, tłum. E. Hartlek, J. Strzelecki, PWN, Warszawa 1957.
- Conovan M., *Polityka dla ludzi. Populizm jako ideologia demokracji*, w: *Demokracja w obliczu populizmu*, red. Y. Menes, Y. Surel, tłum. A. Gąsior-Niemiec, Oficyna Naukowa, Warszawa 2007.
- Conrad J., *Jądro ciemności*, tłum. A. Zagórska, MG, Kraków 2015.
- Constant B., *Wolność starożytnych z wolnością nowoczesną porównana*, tłum. W. Dłuski, „Res Publica Nowa” 2003 nr 7, s. 148-160.
- Craveri B., *Złoty wiek konwersacji*, tłum. J. Ugniewska, K. Żaboklicki, Oficyna Naukowa, Warszawa 2009.
- Crick B., *W obronie polityki*, tłum. D. Pietrzyk-Reeves, w: *Współczesna filozofia polityki. Wybór tekstów źródłowych*, red. i wstęp D. Pietrzyk-Reeves, B. Szlachta, Wydawnictwo Dante, Kraków 2003.
- Czekaj K., Wódz K., *Szkoła chicagowska*, w: *Encyklopedia socjologii*, t. 4, S-Ż, red. Z. Bokszański i inni, Oficyna Naukowa, Warszawa 2002.
- Czeremski M., *Struktura mitów. W stronę metonimii*, Nomos, Kraków 2009.
- Darwin K., *O powstaniu gatunków drogą doboru naturalnego, czyli o utrzymaniu się doskonalszych ras w walce o byt*, tłum. Sz. Dickstein, J. Nausbaum, De Agostini Polska, Warszawa 2001.
- Derrida J., *O gramatologii*, przedmowa, posłowie i tłum. B. Banaszak, Wydawnictwo Oficyna, Łódź 2011.
- Diderot D., *List o ślepcach dla użytku tych, co widzą*, tłum. J. Hartwig, J. Rogoziński, w: tegoż, *Wybór pism filozoficznych*, De Agostini, Warszawa 2003.
- Diderot D., *Wybór pism filozoficznych*, De Agostini, Warszawa 2003.
- Diodor Sycylijski, *Bibliothēke*, w: M. Kuckenburger, *Pierwsze słowo. Narodziny mowy i pisma*, tłum. B. Nowacki, PIW, Warszawa 2006.
- Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, tłum. K. Leśniak, WN PWN, seria: Biblioteka Klasyków Filozofii, Warszawa 2006.
- Diringer D., *Alfabet, czyli klucz do dziejów ludzkości*, PIW, Warszawa 1972.
- Dobek-Ostrowska B., *Media masowe i aktorzy polityczni w świetle studiów nad komunikowaniem politycznym*, WUWr., Wrocław 2004.
- Dobek-Ostrowska B., Wiśniowski R., *Teoria komunikowania publicznego i politycznego. Wprowadzenie*, Astrum, Wrocław 2002.
- Domenach J.-M., *René Girard – Hegel chrystianizmu*, tłum. C. Rowiński, „Literatura na Świecie” 1983, nr 12 (149).
- Dorfles G., *Człowiek zwielokrotniony*, przedmowa I. Wojnar, tłum. I. Wojnar, T. Jekiel, PIW, Warszawa 1973.
- Durand G., *Wyobraźnia symboliczna*, tłum. C. Rowiński, PWN, Warszawa 1986.

- Durkheim E., *Elementarne formy życia religijnego. System totemiczny w Australii*, wstęp E. Tarkowska, tłum. A. Zadróżyńska, PWN, Warszawa 1990.
- Durkheim E., *O podziale pracy społecznej*, tłum. K. Wakar, WN PWN, Warszawa 1999.
- Dziedzictwo greckie we współczesnej filozofii politycznej*, red. P. Kłoczowski, OMP Polityki, Kraków 2004.
- Easton D., *Analiza systemów politycznych*, w: *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do współczesnej socjologii zachodniej*, tłum. U. Niklas, wybór W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki, PWN, Warszawa 1975.
- Eisenstein E., *Rewolucja Gutenberga*, tłum. H. Hollender, Prószyński i S-ka, Warszawa 2004.
- Elementy teorii socjologicznych. Materiały do współczesnej socjologii zachodniej*, tłum. U. Niklas, wybór W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki, PWN, Warszawa 1975.
- Elias N., *Przemiany obyczajów w cywilizacji Zachodu*, tłum. T. Zabłudowski, PIW, Warszawa 1980.
- Ellul J., *Propaganda. The Formation of Men's Attitudes*, Alfred A. Knopf, New York 1965.
- Ellul J., *Religia polityczna*, odbitka w Ossolineum, Wrocław b. r. w. [1990].
- Encyklopedia, albo słownik rozumowany nauk, sztuk i rzemiosł*, wstęp J. Kott, tłum. E. Rzadkowska, Ossolineum, Wrocław 1952.
- Encyklopedia socjologii*, t. 1, A-J, red. Z. Bokszański i inni, Oficyna Naukowa, Warszawa 1998.
- Encyklopedia socjologii*, t. 4, S-Ż, red. Z. Bokszański i inni, Oficyna Naukowa, Warszawa 2002.
- Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzynadłowski, Wrocław, Warszawa, Kraków 1971.
- Epikur, *List do Horodota*, w: Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, tłum. K. Leśniak, WN PWN, seria: Biblioteka Klasyków Filozofii, Warszawa 2006.
- Filipowicz S., *Twarz i maska*, SIW Znak, Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków–Warszawa 1998.
- Film: język – rzeczywistość – osoba. Antologia*, red. A. Helman, J. Ostaszewski, WUW, Warszawa 1992.
- Filostrat Flawiusz, *Życiorysy sofistów*, wstęp, komentarz i tłum. M. Szarmach, WUMK, Toruń 2008.
- Filozofia francuskiego oświecenia*, wybór, wstęp i przypisy B. Baczeko, PWN, Warszawa 1961.
- Filozofia starożytna Grecji i Rzymu. Wybrane teksty z historii filozofii*, wstęp i wybór J. Legowicz, PWN, Warszawa 1970.
- Finley M.I., *Polityka w świecie starożytnym*, tłum. D. Kozińska, Znak i Fundacja im. S. Batorego, Kraków, Warszawa 2000.
- Foucault M., *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, De Agostini Polska, Altaya, Warszawa 2002.
- Frankl V.E., *Homo patiens*, tłum. R. Czernecki, Z.J. Jaroszewski, IW Pax, Warszawa 1998.

- Frankl V.E., *Nieświadomiony Bóg*, tłum. B. Chwedeńczuk, IW Pax, Warszawa 1978.
- Frazer J.G., *Złota gałąź*, przedmowa J. Lutyński, tłum. H. Krzeczkowski, PIW, Warszawa 1962.
- Fromm E., *Niech się stanie człowiek. Z psychologii etyki*, tłum. R. Saciuk, PWN, Warszawa, Wrocław 1994.
- Gahlen A., *W kręgu antropologii i psychologii społecznej. Studia*, wstęp Z. Kuderowicz, tłum. K. Krzemieniowa, Czytelnik, Warszawa 2001.
- Gałkowski S., *Sofiści, postmodernizm i polityka*, w: *Dziedzictwo greckie we współczesnej filozofii politycznej*, red. P. Kłoczowski, OMP Polityki, Kraków 2004.
- Gawroński J., *Dlaczego Platon wykluczył poetów z Państwa? U źródeł współczesnych badań nad językiem*, przedmowa Z. Kubiak, Więź, Znak, Warszawa, Kraków 1984.
- Geertz C., *Historia i antropologia*, „Polska Sztuka Ludowa. Konteksty” 1997, nr 1-2.
- Geertz C., *Interpretacje kultur. Wybrane eseje*, tłum. M.M. Piechaczek, WUJ, Kraków 2005.
- Gilgamesz. Epos babiloński i asyryjski ze szczątków odczytany i uzupełniony pieśniami sumeryjskimi*, tłum. R. Stiller, Vis a vis. Etiuda, Kraków 2004.
- Girard R., *Dawna droga, którą kroczyli ludzie niegodziwi*, tłum. M. Goszczyńska, Wydawnictwo Spacja, Warszawa 1992.
- Girard R., *Kozioł ofiarny*, posłowie i tłum. M. Goszczyńska, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1987.
- Girard R., *Początki kultury*, tłum. M. Romanek, Znak, Kraków 2006.
- Girard R., *Prawda powieściowa i kłamstwo romantyczne*, tłum. K. Kot, Wydawnictwo KR, Warszawa 2001.
- Girard R., *Rzeczy ukryte od założenia świata*, tłum. M. Goszczyńska, „Literatura na Świecie” 1983, nr 12(148).
- Girard R., *Sacrum i przemoc*, tłum. M. i J. Plecińscy, Brama. Książnica wrocławskich i uczonych, Poznań 1993.
- Girard R., *Widziałem szatana spadającego z nieba jak błyskawica*, tłum. E. Burska, IW Pax, Warszawa 2002.
- Głowiński M., *Mity przebrane. Dionizos, Narcyz, Prometeusz, Marcholt, Labirynt*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1994.
- Głowiński M., *Nowomowa i ciągi dalsze. Szkice dawne i nowe*, Universitas, Kraków 2009.
- Goban-Klas T., *Cywilizacja medialna. Geneza, ewolucja, eksplozja*, WSiP, Warszawa 2005.
- Godlewski G., *Słowo – pismo – sztuka słowa. Perspektywa antropologiczna*, WUW, Warszawa 2008.
- Goethe J.W., *Z mojego życia. Zmyslenia i prawda*, tłum. A. Guttry, PIW, Warszawa 1957.
- Goffman E., *Człowiek w teatrze życia codziennego*, tłum. H. Datner-Śpiewak, P. Śpiewak, Wydawnictwo KR, Warszawa 2000.
- Goody J., *Logika pisma a organizacja społeczeństwa*, tłum. G. Godlewski, WUW, Warszawa 2006.
- Gorgiasz, *Fragmenty*, w: *Sofiści greccy*, wybór i tłum. L. Staff, Towarzystwo Wydawnicze, Wydawnictwo J. Mortkowicza, Warszawa [b. r. w.].

- Gorgiasz, *Obrona Heleny*, w: *Sofiści greccy*, wybór i tłum. L. Staff, Towarzystwo Wydawnicze, Wydawnictwo J. Mortkowicza, Warszawa [b. r. w.].
- Gorgiasz, *Obrona Heleny*, fragmenty, tłum. W. Tatarkiewicz, w: W. Tatarkiewicz, *Historia estetyki. Starożytność*, Wydawnictwo „Arkady”, Warszawa 1985
- Gorgiasz, *Pochwała Heleny*, „Przegląd Humanistyczny” 1984, nr 3.
- Gorgiasz, *Pochwała Heleny*, tłum. K. Tuszyńska, dopowiedzi W. Michera, „Almanach Antropologiczny 3. Temat: Słowo/obraz”, WUW, Warszawa 2010.
- Grodziński E., *Monizm a dualizm. Z dziejów refleksji filozoficznej nad myśleniem i mową*, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1978.
- Grzegorzczkowska R., *Wstęp do językoznawstwa*, WN PWN, Warszawa 2007.
- Hadot P., *Filozofia jako ćwiczenia duchowe*, tłum. P. Domański, IFiS PAN, Warszawa 1992.
- Hansen M.H., *Demokracja ateńska w czasach Demostenesa. Struktura, zasady i ideologia*, tłum. R. Kulesza, DiG, Warszawa 1999.
- Havelock E.A., *Muza uczy się pisać. Rozważania o oralności i piśmienności w kulturze Zachodu*, tłum. P. Majewski, WUW, Warszawa 2006.
- Havelock E.A., *Przedmowa do Platona*, tłum. P. Majewski, WUW, seria Communicare, Warszawa 2008.
- Hegel G.W.F., *Zasady filozofii prawa*, tłum. A. Landman, PWN, Warszawa 1969.
- Helman A., *Co to jest kino?*, WUJ, Kraków 1992.
- Helman A., *Kino wymyślił Platon*, „Kino” 1986, nr 4.
- Helman A., Pitrus A., *Podstawy wiedzy o filmie*, Słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2008.
- Hendrykowski M., *Film jako źródło historyczne*, Ars Nova, Poznań 2000.
- Heraklit z Efezu, *Fragmenty*, Vorsokr. B. 2, tłum. B. Kupis, w: *Filozofia starożytna Grecji i Rzymu. Wybrane teksty z historii filozofii*, wstęp i wybór J. Legowicz, PWN, Warszawa 1970.
- Herder J.G., *Rozprawa o pochodzeniu języka*, tłum. B. Płaczkowska, w: tegoż, *Wybór pism*, wstęp, wybór i oprac. T. Naumowicz, tłum. J. Gałęcki i inni, Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1987.
- Herder J.G., *Wybór pism*, wstęp, wybór i oprac. T. Naumowicz, tłum. J. Gałęcki i inni, Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1987.
- Heywood A., *Ideologie polityczne. Wprowadzenie*, tłum. M. Habura, N. Orłowska, D. Stasiak, WN PWN, Warszawa 2007.
- Historia idei komunikacji*, red. M. Wendland, UAW, Poznań 2015.
- Horney K., *Neurotyczna osobowość naszych czasów*, tłum. H. Grzegołowska, PWN, Warszawa 1982.
- Humboldt von W., *Fragmenty monografii o baskach*, w: tegoż, *O myśli i mowie. Wybór pism z teorii poznania, filozofii dziejów i filozofii języka*, wstęp i tłum. E. Kowalska, WN PWN, Warszawa 2002.
- Humboldt von W., *Historia rozkładu i upadku wolnych państw hellenickich*, w: tegoż, *O myśli i mowie. Wybór pism z teorii poznania, filozofii dziejów i filozofii języka*, wstęp i tłum. E. Kowalska, WN PWN, Warszawa 2002.

- Humboldt von W., *Lacjum a Hellada, czyli rozważania o starożytności klasycznej*, w: tegoż, *O myśli i mowie. Wybór pism z teorii poznania, filozofii dziejów i filozofii języka*, wstęp i tłum. E. Kowalska, WN PWN, Warszawa 2002.
- Humboldt von W., *O językoznawstwie porównawczym w odniesieniu do różnych epok rozwoju języka*, w: tegoż, *O myśli i mowie. Wybór pism z teorii poznania, filozofii dziejów i filozofii języka*, wstęp i tłum. E. Kowalska, WN PWN, Warszawa 2002.
- Humboldt von W., *O zadaniach dziejopisa*, w: tegoż, *O myśli i mowie. Wybór pism z teorii poznania, filozofii dziejów i filozofii języka*, wstęp i tłum. E. Kowalska, WN PWN, Warszawa 2002.
- Humboldt von W., *O myśli i mowie. Wybór pism z teorii poznania, filozofii dziejów i filozofii języka*, wstęp i tłum. E. Kowalska, WN PWN, Warszawa 2002.
- Huzinga J., *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*, tłum. M. Kurecka, W. Wirpsza, Czytelnik, Warszawa 1989.
- Ihnatowicz I., *Człowiek, informacja, społeczeństwo*, Czytelnik, Warszawa 1989.
- Ingold T., Hallam E., *Twórczość i improwizacja kulturowa*, w: Almanach Antropologiczny. *Communicare 4, Twórczość słowna/literatura, performance, tekst, hipertekst*, WUW, Warszawa 2014.
- Innis H., *Empire and Communications*, introduction P. Heyer and D. Crowley, Press Porcépic, Toronto 1986.
- Innis H.E., *The Bias of Communication*, Toronto, Buffalo, University of Toronto, London 2003.
- Irzykowski K., *Dziesiąta Muza. Zagadnienia estetyczne kina oraz pomniejszych pisma filmowe*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1982.
- Jabłoński A.J., *Węzłowe zagadnienia teorii polityki*, w: *Studia z teorii polityki*, red. A.J. Jabłoński, L. Sobkowiak, t. I, WUWr., Wrocław 1998.
- Jaeger W., *Paidea. Formowanie się człowieka greckiego*, tłum. M. Plezia, H. Bednarek, Fundacja Aletheia, Warszawa 2001.
- Jakobson R., *W poszukiwaniu istoty języka. Wybór pism*, wybór i wstęp M. R. Mayenowa, tłum. S. Amsterdamski i inni, PIW, Warszawa 1989.
- Jasienica P., *Rozważania o wojnie domowej*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1985.
- Językoznawstwo Bronisława Malinowskiego*, t. II, red. K. Pisarek, Universitas, Kraków 2000.
- Juszczak S., *Człowiek w świecie elektronicznych mediów – szanse i zagrożenia. (O problemach tworzącego się społeczeństwa informacyjnego)*, WUŚ, Katowice 2000.
- Kant I., *Idea powszechnej historii w aspekcie kosmopolitycznym*, tłum. M. Żelazny, w: tegoż, *Rozprawy z filozofii historii*, Wydawnictwo Antyk, Kęty 2005.
- Karwat M., *O demagogii*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2006.
- Karwat M., *Sztuka manipulacji politycznej*, Adam Marszałek, Toruń 1998.
- Klementewicz T., *Rozumienie polityki. Zarys metodologii nauki o polityce*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2011.
- Kłoczowski J., *Przemoc, sacrum, Ewangelia. O teorii religii René Girarda*, „W Drodze” 1985, nr 4 (140).
- Kłoskowska A., *Kultura masowa. Krytyka i obrona*, PWN, Warszawa 1980.

- Kodeks Hammurabiego*, tłum. M. Stępień, Wydawnictwo Alfa, Warszawa 1996.
- Kolczyński J., „Kozioł ofiarny” a etnologia. *O teorii René Girarda*, „Etnografia Polska” 1995, z. 1-2.
- Kopania J., *Wstęp*, w: G.W. Leibniz, *Teodycea. O dobroci Boga, wolności człowieka i pochodzeniu zła*, tłum. M. Frankiewicz, WN PWN, Warszawa 2001.
- Korusiewicz M., *Geometrie kultury według René Girarda*, Śląsk, Katowice 2015.
- Kot S., *Historia wychowania. Od starożytnej Grecji do połowy wieku XVIII*, Żak, Warszawa 1996.
- Kowalska E., *Wstęp*, w: W. von Humboldt, *O myśli i mowie. Wybór pism z teorii poznania, filozofii dziejów i filozofii języka*, tłum. E. Kowalska, WN PWN, Warszawa 2002.
- Kramer S.N., *Historia zaczyna się w Sumerze*, tłum. J. Olkiewicz, PWN, Warszawa 1961.
- Kroeber A.L., *Istota kultury*, wstęp i tłum. P. Sztompka, PWN, Warszawa 1973.
- Krokiewicz A., *Wstęp*, w: T. Lukrecjusz zw. Karus, *O rzeczywistości. Ksiąg sześć (De rerum natura)*, De Agostini, Ossolineum, Warszawa–Wrocław 2003.
- Krońska I., *Sokrates*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1985.
- Król E.C., *Propaganda i indoktrynacja narodowego socjalizmu w Niemczech 1919-1945. Studium organizacji treści, metod i technik masowego oddziaływania*, ISP PAN, Warszawa 1999.
- Ksenofont, *Wspomnienie o Sokratesie*, w: tegoż, *Wybór pism*, tłum. A. Rapaport, J. Schayder, S. Srebrny i inni, Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków 1966.
- Kuckenburt M., *Pierwsze słowo. Narodziny mowy i pisma*, tłum. B. Nowacki, PIW, Warszawa 2006.
- Kuderowicz Z., *Dilthey i Cassirer jako twórcy filozofii kultury*, „Humanitas” 1981, t. VI.
- Kuderowicz Z., *Ernst Cassirer jako filozof kultury*, w: *Filozofia współczesna*, red. Z. Kuderowicz, t. 2, Wiedza Powszechna, Warszawa 1983.
- Kuhn Th.S., *Struktura rewolucji naukowych*, posłowie S. Amsterdamski, tłum. H. Ostrołęcka, PWN, Warszawa 1968.
- Kumaniecki K., *Historia kultury starożytnej Grecji i Rzymu*, PWN, Warszawa 1964.
- Lacan J., *Imiona-Ojca*, tłum. R. Carrabino i inni, WN PWN, Warszawa 2013.
- Lachur C., *Zarys językoznawstwa ogólnego*, WUO, Opole 2004.
- Lalewicz J., *Komunikacja językowa i literatura*, Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1975.
- Langer S., *Nowy sens filozofii. Rozważania o symbolach myśli, obrzędu i sztuki*, wstęp H. Buczyńska-Garewicz, tłum. A.H. Bogucka, PIW, Warszawa 1976.
- Lasch Ch., *Kultura narcyzmu. Amerykańskie życie w czasach malejących oczekiwań*, tłum. G. Ptaszek, A. Skrzypek, Wydawnictwo Akademickie Sedno, Warszawa 2015.
- La Mettrie de J. O., *Człowiek-maszyna*, przedmowa i tłum. S. Rudniański, PWN, Warszawa 1984.
- Legowicz J., *Historia filozofii starożytnej Grecji i Rzymu*, PWN, Warszawa 1973.

- Leibniz G. W., *Nowe rozważania dotyczące rozumu ludzkiego*, tłum. I. Dąbmska, Antyk, Kęty 2001.
- Leibniz G. W., *Teodycea. O dobroci Boga, wolności człowieka i pochodzeniu zła*, tłum. M. Frankiewicz, WN PWN, Warszawa 2001.
- Lévi-Strauss C., *Jan Jakub Rousseau, twórca nauk humanistycznych*, tłum. L. Kolankiewicz, „Twórczość” 1984, nr 6.
- Lévi-Strauss C., *Mysł nieoswojona*, tłum. A. Zajączkowski, Wydawnictwo KR, Warszawa 2001.
- Lévi-Strauss C., *Smutek tropików*, tłum. A. Steinsberg, PIW, Warszawa 1961.
- Lévy-Bruhl L., *Czynności umysłowe w społeczeństwach pierwotnych*, przedmowa E. Tarkowska, tłum. B. Szwarzman-Czarnota, PWN, Warszawa 1992.
- Lemaître J., *Jan Jakub Rousseau*, przedmowa i tłum. S. Turowski, współudział w tłum. K. Woźnicki, G. Gebethner i sp., Kraków i Warszawa 1910.
- Levinson P., *Nowe, nowe media*, tłum. M. Zawadzka, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010.
- Lingwistyka a filozofia. Współczesny spór o filozoficzne założenia teorii języka (teksty)*, wprowadzenie i wybór B. Stanosz, PWN, Warszawa 1977.
- Lippmann W., *Public Opinion*, The Free Press, New York 1965.
- Lister M., Dovey J., Giddings S., Grant I., Kelly K., *Nowe media. Wprowadzenie*, WUJ, Kraków 2009.
- Literatury starożytnej Grecji epoki niepodległej. Wzory*, red. T. Zieliński, S. Srebrny, Wydawnictwo J. Motkowicza, Warszawa, Kraków 1928, t. II.
- Lorenz K., *Odwrotna strona zwierciadła. Próba historii naturalnej ludzkiego poznania*, przedmowa H. Buczyńska-Garewicz, tłum. K. Wolicki, PIW, Warszawa 1977.
- Lorenz K., *Regres człowieczeństwa*, tłum. A.D. Tauszyńska, PIW, Warszawa 1986.
- Lukrecjusz T., *O naturze wszechrzeczy*, przygotowanie do druku I. Krońska, komentarz K. Leśniak, tłum. E. Szymański, PWN, seria: Biblioteka Klasyków Filozofii, Warszawa 1957.
- Lukrecjusz T. zw. Karus, *O rzeczywistości. Książ sześć (De rerum natura)*, De Agostini, Ossolineum, Warszawa–Wrocław 2003.
- Lyons J., *Chomsky*, tłum. B. Stanosz, Prószyński i S-ka, Warszawa 1998.
- Machiavelli N., *Książę*, wstęp K. Grzybowski, tłum. W. Rzymowski, Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków 1969.
- Malinowski B., *Argonauci zachodniego Pacyfiku. Relacje o poczynaniach i przygodach krajozców z Nowej Gwinei*, opracowanie A. Waligórski, tłum. B. Olszewska-Dyoniżak, S. Szykiewicz, PWN, Warszawa 1981.
- Malinowski B., *Etnograficzna teoria języka i pewne wnioski praktyczne*, w: *Ogrody koralowe i ich magia. Dzieła*, tłum. B. Leś, PWN, Warszawa 1987, t. V.
- Malinowski B., *Język magii i ogrodnictwa*, w: *Ogrody koralowe i ich magia. Dzieła*, tłum. B. Leś, t. V, PWN, Warszawa 1987.
- Malinowski B., *Ogrody koralowe i ich magia. Dzieła*, tłum. B. Leś, t. V, PWN, Warszawa 1987.

- Malinowski B., *Problem znaczenia w językach pierwotnych*, tłum. T. Szczerbowski, w: *Językoznawstwo Bronisława Malinowskiego*, red. K. Pisarek, Universitas, Kraków 2000, t. II.
- Malinowski B., *Wolność i cywilizacja oraz studia z pogranicza antropologii społecznej, ideologii i polityki*, tłum. J. Mucha, J. Obrębski, WN PWN, Warszawa 2001.
- Mała encyklopedia kultury antycznej, A – Z*, red. Z. Piszczek, PWN, Warszawa 1983.
- Man de P., *Alegorie czytania. Język figuralny u Rousseau, Nietzschego, Rilkego i Prousta*, tłum. A. Przybysławski, Universitas, Kraków 2004.
- Mannheim K., *Ideologia i utopia*, tłum. J. Miziński, Test, Lublin 1992.
- Manovich L., *Język nowych mediów*, tłum. P. Cypryański, Oficyna Wydawnicza Łośgraf, Warszawa 2011.
- Marek G., *Beethoven. Biografia geniusza*, tłum. E. Życieńska, PIW, Warszawa 1997.
- Marks K., *Osiemnasty brumaire'a Ludwika Bonaparte*, b. a. tłum., w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 8, KiW, Warszawa 1964.
- Marody M., *Technologie intelektu. Językowe determinanty wiedzy potocznej i ludzkiego działania*, PWN, Warszawa 1987.
- Maski*, t. 1, wybór, opracowanie i red. M. Janion, S. Rosiek, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk 1986.
- Marrou H.-I., *Historia wychowania w starożytności*, tłum. S. Łoś, PIW, Warszawa 1969.
- Mauss M., *Socjologia i antropologia*, wstęp C. Lévi-Strauss, tłum. M. Król, K. Pomian, J. Szacki, Wydawnictwo KR, Warszawa 2001.
- McLuhan M., *Wybór pism. Przekazniki, czyli przedłużenie człowieka. Galaktyka Guttenberga. Poza punktem zbiegu*, tłum. K. Jakubowski, wstęp K.T. Toeplitz, wybór J. Fuksiewicz, WAiF, Warszawa 1975.
- McLuhan M., *Wybór tekstów*, wprowadzenie i red. E. McLuhan, F. Zingrone, tłum. E. Różalska, J.M. Stokłosa, Zysk i S-ka, Poznań 2001.
- Mead H.G., *Umysł, osobowość i społeczeństwo*, wstęp A. Kłoskowska, tłum. Z. Wolińska, PWN, Warszawa 1975.
- Mejor M., *Sanskryt*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2000.
- Metz Ch., *Pluralność kodów kinowych*, w: *Film: język – rzeczywistość – osoba. Antologia*, red. A. Helman, J. Ostaszewski, WUW, Warszawa 1992.
- Milton J., *Areopagitica*, tłum. J. Rzepa, Wydawnictwo Jirafa Roja, Warszawa 2012.
- Mit, człowiek, literatura*, wstęp i red. S. Stabryła, PWN, Warszawa 1992.
- Morin E., *Duch czasu*, tłum. Fybrysowa, SIW Znak, Kraków 1965.
- Morin E., *Kino i wyobrażenia*, wstęp M. Czerwiński, tłum. K. Eberhardt, PIW, Warszawa 1975.
- Mosca G., *Historia doktryn politycznych od starożytności do naszych czasów*, tłum. S. Kozicki, Warszawa 1939, Trzaska, Evert i Michalski.
- Muzeum Irackie. Bagdad*, seria: *Wielka muzea*, tłum. M. Wyrembelski, Rzeczypospolita, HPS, Warszawa 2007.
- Napiórkowski M., *Mitologia współczesna. Relacje o poczynaniach i przygodach krajowców zamieszkałych w globalnej wiosce*, WUW, Warszawa 2013.

- Naumowicz T., *Wstęp*, w: J.G. Herder, *Wybór pism*, tłum. J. Gałęcki i inni, Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1987.
- Nemo Ph., *Co to jest Zachód?*, tłum. P. Kamiński, WUW, Warszawa 2006.
- Nieć M., *Kampania wyborcza – uwagi politologa o genezie idei*, „Roczniki Nauk Społecznych” 2012, t. 4 (40), nr 3.
- Nieć M., *Komunikowanie polityczne w nowoczesnym państwie*, Wolters Kluwer, Warszawa 2013.
- Nieć M., *Komunikowanie polityczne w społeczeństwie przed-masowym*, Wolters Kluwer, Warszawa 2011.
- Nieć M., *Komunikowanie społeczne i media. Perspektywa politologiczna*, Wolters Kluwer, Warszawa 2010.
- Nieć M., *Koncepcja „nieuświadomionego Boga” – rozważania po Holocauście Victora Frankla*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2016, t. 38, nr 3.
- Nieć M., *Polityka a prawo i władza sądownicza w starożytnym świecie – z archeologii polityki. Uwagi*, w: *Zjawiska polityczne w perspektywie teoretycznej. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Andrzejowi W. Jabłońskiemu*, red. A. Czajowski, D. Drahus, L. Sobkowiak, M. Wichłacz, WIP UW, Wrocław 2017.
- Nieć M., *Public relations a wizerunek medialny (relacje w kontekście dyskursu o komunikowaniu politycznym)*, w: *Rola wyborów w procesie kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego w Polsce*, red. S. Drobczyński i M. Żyromski, WSNHiD, Poznań 2004.
- Nieć M., *Rozważania o pojęciu polityki w kręgu kultury attyckiej. Studium z historii polityki i myśli politycznej*, Księgarnia Akademicka, Kraków–Wrocław 2006.
- Nieć M., *U źródeł idei aktora politycznego. Kontekst postprawdy*, w: *Postprawda. Spojrzenie krytyczne*, red. T.W. Grabowski, M. Lakomy, K. Oświecimski, A. Pohl, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, Kraków 2018.
- Noras A., *Kant a neokantyzm badeński i marburski*, WUŚ, Katowice 2000.
- Obirek S., *Uskrzydłony umysł. Antropologia słowa Waltera Onga*, WUW, seria: Communicare, Warszawa 2010.
- Olson D.R., *Papierowy świat. Pojęciowe i poznawcze implikacje pisania i czytania*, wstęp i red. naukowa G. Godlewski, tłum. M. Rakoczy, WUW, seria: Communicare, Warszawa 2010.
- Olszewska-Dyoniziak B., *Antropologia totalitaryzmu europejskiego XX wieku*, Alta 2, Wrocław 1999.
- Ong W.J., *Dyskretyzacja starożytna i współczesna: początki pisma a dzisiejsze komputery*, w: tegoż, *Osoba, świadomość, komunikacja. Antologia*, wstęp, wybór i tłum. J. Japola, WUW, seria: Communicare, Warszawa 2009.
- Ong W.J., *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*, wstęp i tłum. J. Japola, WUW, seria: Communicare, Warszawa 2011.
- Ong W.J., *Osoba, świadomość, komunikacja. Antologia*, wstęp, wybór i tłum. J. Japola, WUW, seria: Communicare, Warszawa 2009.
- Ong W.J., *Piśmienność i oralność w naszej epoce*, w: tegoż, *Osoba, świadomość, komunikacja. Antologia*, wstęp, wybór i tłum. J. Japola, WUW, seria: Communicare, Warszawa 2009.

- Ong W.J., *Tekst jako interpretacja: św. Marek i nieco później*, w: tegoż, *Osoba, świadomość, komunikacja. Antologia*, wstęp, wybór i tłum. J. Japola, WUW, seria: Communicare, Warszawa 2009.
- Ortega y Gasset J., *Rozmyślenia o technice*, w: *Bunt mas i inne pisma socjologiczne*, PWN, seria: Biblioteka Socjologiczna, wstęp J. Szacki, Warszawa 1982.
- Ossowska M., *Mysł moralna oświecenia angielskiego*, PWN, Warszawa 1966.
- Owidiusz, *Metamorfozy*, opracowanie S. Stabryła, tłum. A. Kamieńska, Ossolineum i De Agostini, Wrocław 2004.
- Paczkowska-Łagowska E., *Posłowie*, w: E. Cassirer, *Rousseau, Kant, Goethe*, tłum. E. Paczkowska-Łagowska, Słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2008.
- Paczkowski A., *Czwarta władza. Prasa dawniej i dziś*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1973.
- Palikot J., *Pop-polityka*, Słowo/obraz terytoria, Warszawa 2009.
- Paradowski J., *Mitologia. Wierzenia i podania Greków i Rzymian*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1989.
- Parszutowicz P., *Fenomenologia form symbolicznych. Podstawowe pojęcia i inspiracje „późnej” filozofii Ernsta Cassirera*, IFiS, Warszawa 2013.
- Parszutowicz P., *Filozofia jako krytyka poznania. Wprowadzenie do transcendentalizmu Ernsta Cassirera*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2013.
- Peretiatkowicz A., *Filozofia społeczna J.J. Rousseau*, Fiszer i Majewski, Poznań, Warszawa, Łódź, Toruń 1921.
- Peters J.D., *John Locke, jednostka i pochodzenie komunikacji*, w: *Historia idei komunikacji*, red. M. Wendland, UAW, Poznań 2015, s. 137-163.
- Pietrzyk D. i Szlachta B., *Wstęp*, w: *Współczesna filozofia polityki. Wybór tekstów źródłowych*, red. D. Pietrzyk-Reeves, B. Szlachta, Wydawnictwo Dante, Kraków 2003.
- Piniński L., *Shakespeare. Wrażenia i szkice z twórczości poety*, Ossolineum, Lwów 1924.
- Pisarek W., *Wstęp do nauki o komunikowaniu*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008.
- Platon, *Fajdros*, wstęp, objaśnienia i tłum. W. Witwicki, PWN, Warszawa 1958.
- Platon, *Kratylos*, tłum. i komentarz W. Stefański, Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1990.
- Platon, *Państwo*, tłum. i objaśnienia W. Witwicki, Akme, Warszawa 1990.
- Podbielski H., *Wstęp*, w: Arystoteles, *Retoryka*, w: Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. VI, WN PWN, Warszawa 2001.
- Pluciennik J., *Retoryka wzniosłości w dziele literackim*, Universitas, Kraków 2000.
- Pomian K., *Zbieracze i osobliwości. Paryż – Wenecja: XVI – XVIII w.*, tłum. A. Pieńkos, PIW, Warszawa 1996.
- Popper K.R., *Spoleczeństwo otwarte i jego wrogowie*, tłum. H. Kraheńska, PWN, Warszawa 1993.
- Poprzęcka M., *Pochwała malarstwa. Studia z historii i teorii sztuki*, Słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2000.

- Protagoras z Abdery, *fragmenty*, tłum. L. Staff, w: *Sofiści greccy*, wybór i tłum. L. Staff, Towarzystwo Wydawnicze, Wydawnictwo J. Mortkowicza, Warszawa [b. r. w.].
- Radkowska-Walkowicz M., *Od Golema do Terminatora. Wizerunki sztucznego człowieka w kulturze*, WAiP, Warszawa 2008.
- Rakoczy M., *Słowo – działanie – kontekst. O etnograficznej koncepcji języka Bronisława Malinowskiego*, WUW, Warszawa 2012.
- Reale G., *Historia filozofii starożytnej*, tłum. E. I. Zieliński, t. I-V, KUL, Lublin 1999, 2004, 2005.
- Romejko A., *Teoria mimetyczno-ofiarnicza – wprowadzenie do antropologii René Girarda*, „Studia Gdańskie”, t. XV-XVI (2002-2003).
- Rousseau J.J., *Emil, czyli o wychowaniu*, wstęp J. Legowicz, tłum. W. Husarski, Ossolineum, Wrocław 1955.
- Rousseau J.J., *List o widowiskach*, tłum. W. Bieńkowska, w: tegoż, *Umowa społeczna. List o widowiskach*, WN PWN, Warszawa 2010.
- Rousseau J.J., *Nowa Heloiza*, wstęp, opracowanie i tłum. E. Rządowska, Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków 1962.
- Rousseau J.J., *Rozprawa o naukach i sztukach*, w: *Trzy rozprawy z filozofii społecznej*, wstęp, przypisy i tłum. H. Elzenberg, PWN, Warszawa 1956.
- Rousseau J.J., *Rozprawa o pochodzeniu i podstawach nierówności między ludźmi*, w: tegoż, *Trzy rozprawy z filozofii społecznej*, wstęp, przypisy i tłum. H. Elzenberg, PWN, Warszawa 1956.
- Rousseau J.J., *Szkic o pochodzeniu języków, w którym mowa jest o melodii i naśladowaniu muzycznym*, tłum. B. Banasiak, Aureus, Kraków 2001.
- Rousseau J.J., *Trzy rozprawy z filozofii społecznej*, wstęp, przypisy i tłum. H. Elzenberg, PWN, Warszawa 1956.
- Rousseau J.J., *Wyznania*, opracowanie E. Rządowska, tłum. T. Boy-Żeleński, Ossolineum, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1978.
- Rousseau J.J., *Wyznanie wiary wikarego sabaudzkiego*, w: tegoż, *Emil, czyli o wychowaniu*, wstęp J. Legowicz, tłum. W. Husarski, t. II, Ossolineum, Wrocław 1955.
- Rowiński C., *Mysł René Girarda*, „Literatura na Świecie” 1983, nr 12(149).
- Russell B., *Mądrość Zachodu. Przegląd historii filozofii Zachodu w jej społecznym i politycznym ujęciu*, tłum. W. Jacórzynski, M. Wichrowski, Wydawnictwo Penta, Warszawa 1995.
- Sabine G.H., *A History of Political Theory*, Fort Worth, Philadelphia, San Diego, New York, Orlando, Austin, San Antonio, Toronto, Montreal, London, Sydney, Tokyo 1973.
- Sapir E., *Kultura, język, osobowość. Wybrane eseje*, wstęp A. Wierzbicka, tłum. B. Stanosz, R. Zimand, PIW, Warszawa 1978.
- Sasińska-Klas T., *Socjalizacja polityczna. Teorie, badania, ustalenia*, WUJ, Kraków 1992.
- Saussure de F., *Kurs językoznawstwa ogólnego*, wstęp i przypisy K. Polański, tłum. K. Kasprzyk, WN PWN, Warszawa 2002.

- Saussure de F., *Szkice z językoznawstwa ogólnego*, wstęp i tłum. M. Danielewiczowa, Wydawnictwo Akademickie „Dialog”, Warszawa 2004.
- Schaff A., *Wstęp*, w: B. Whorf, *Język, myśl i rzeczywistość*, tłum. T. Hołówka, PIW, Warszawa 1982.
- Schaffer A.D., *Cień Heleny: status obrazu wizualnego w „Pochwale Heleny” Gorgiasza*, w: „Almanach antropologiczny 3. Temat: Słowo/obraz”, WUW, Warszawa 2010, s. 32-43.
- Schmandt-Besserat D., *Jak powstało pismo?*, tłum. J. Kozłowska, Wydawnictwo Agade, Warszawa 2007.
- Schmandt-Besserat D., *The Earliest Precursor of Writing*, w: *Communication in History. Technology, Culture, Society*, ed. D. Crowley, P. Heyer, Boston, New York, San Francisco and others cities 2007.
- Shakespeare W., *Jak wam się podoba*, tłum. M. Słomczyński, Elipsa, Warszawa 2005.
- Sieyes E., *Czym jest stan trzeci?*, tłum. B. Strumiński, w: *Filozofia francuskiego oświecenia*, wybór, wstęp i przypisy B. Baczeko, PWN, Warszawa 1961.
- Sinko T., *Doskonały Grek i Rzymianin*, PWKSz, Lwów 1939.
- Sinko T., *Zarys historii literatury greckiej. Literatura archaiczna i klasyczna, wiek VIII-IV p.n.e. włącznie*, t. I, PWN, Warszawa 1959.
- Skwarczyńska S., *Teoria listu*, WUB, Białystok 2006.
- Słownik spoteczny*, red. B. Szlachta, WAM, Kraków 2004.
- Słownik terminologii medialnej*, red. W. Pisarek, Universitas, Kraków 2006.
- Sofiści greccy*, wybór i tłum. L. Staff, Towarzystwo Wydawnicze, Wydawnictwo J. Mortkowicza, Warszawa [b. r. w.].
- Sójka J., *O koncepcji form symbolicznych Ernsta Cassirera*, PWN, Warszawa 1988.
- Stabryła S., *Historia literatury starożytnej Grecji i Rzymu. Zarys*, Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków 2002.
- Stanosz B., *Logika języka naturalnego*, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Semiotycznego, Warszawa 1999.
- Stanosz B., *Próba rewolucji w lingwistyce*, w: *Lingwistyka a filozofia. Współczesny spór o filozoficzne założenia teorii języka (teksty)*, wprowadzenie i wybór B. Stanosz, PWN, Warszawa 1977.
- Stewart J., *Mosty zamiast murów. Podręcznik komunikacji interpersonalnej*, tłum. J. Suchecki, WN PWN, Warszawa 2005.
- Stiller R., *Przed nami szedł Gilgamesz*, w: *Gilgamesz. Epos babiloński i asyryjski ze szczątków odczytany i uzupełniony pieśniami sumeryjskimi*, tłum. R. Stiller, Vis a vis. Etiuda, Kraków 2004.
- Studia z teorii polityki*, red. A.J. Jabłoński, L. Sobkowiak, t. I, WUWr., Wrocław 1998.
- Symbol i symbolika*, wybór i wstęp M. Głowiński, tłum. G. Borkowska i inni, Czytelnik, Warszawa 1990.
- Szacki J., *Historia myśli socjologicznej*, PWN, Warszawa 1983.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Znak, Kraków 2003.

- Sztompka P., *Wstęp*, w: A.L. Kroeber, *Istota kultury*, tłum. P. Sztompka, PWN, Warszawa, 1973.
- Talmon J.L., *Źródła demokracji totalitarnej*, tłum. A. Ehrlich, Universitas, Kraków 2015.
- Tarkowska E., *Ciągłość i zmiana socjologii francuskiej: Durkheim, Mauss, Levi-Strauss*, PWN, Warszawa 1974.
- Tarkowska E., *Wstęp do wydania polskiego*, w: E. Durkheim, *Elementarne formy życia religijnego. System totemiczny w Australii*, wstęp E. Tarkowska, tłum. A. Zadróżyńska, PWN, Warszawa 1990.
- Tatarkiewicz W., *Historia estetyki. Starożytność*, t. I, Wydawnictwo „Arkady”, Warszawa 1985.
- Tatarkiewicz W., *Historia filozofii. Filozofia starożytna i średniowieczna*, t. I, PWN, Warszawa 1990.
- Tatarkiewicz W., *Historia filozofii. Filozofia nowożytna do roku 1830*, t. II, PWN, Warszawa 1980.
- Tazbirowa J., Wipszycka E., *Starożytność*, WSZiP, Warszawa 1995.
- Turasiewicz R., *Sofista Gorgiasz w kręgu wielkomocarstwowej polityki Aten*, „Meander” 1970, nr 7-8.
- Turasiewicz R., *Wstęp*, w: Demostenes, *Wybór mów*, tłum. R. Turasiewicz, Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków 1991.
- Tuszyńska-Maciejewska K., *Wstęp*, w: Platon, *Kratylos*, tłum. i komentarz W. Stefański, Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1990.
- Twórczość słownalliteratura, performance, tekst, hipertekst*, seria: *Communicare. Almanach antropologiczny 4*, red. G. Godlewski, A. Karpowicz, M. Rakoczy, P. Rodak, WUW, Warszawa 2014.
- Urbańska A., *Koncepcja mimesis René Girarda*, „Etnografia Polska” 1997, z. 1-2.
- Vandendorpe Ch., *Od papirusu do hipertekstu. Esej o przemianach tekstu i lektury*, tłum. A. Sawisz, WUW, Warszawa 2008.
- Vernant J-P., *Źródła myśli greckiej*, tłum. J. Szacki, PWN, Warszawa 1969.
- Wacławczyk W., *Idea wolności słowa Johna Milтона*, UMK, Toruń 2008.
- Weber M., *Etyka gospodarcza religii światowych*, tłum. T. Zatorski, G. Sowinski, D. Motak, Nomos, Kraków 2000
- Weber M., *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, wstęp i tłum. D. Lachowska, WN PWN, Warszawa 2002.
- Weber M., *Polityka jako zawód i powołanie*, wstęp Z. Krasnodębski, tłum. A. Kopacki, P. Dybel, Znak i Fundacja S. Batorego, Kraków, Warszawa 1998.
- Wendland M., *Słowo wstępne. Historia komunikacji na tle innych dyscyplin nauk społecznych i humanistycznych*, w: *Historia idei komunikacji*, red. M. Wendland, UAW, Poznań 2015.
- Whorf B.L., *Język, myśl i rzeczywistość*, wstęp A. Schaff, tłum. T. Hołówka, PIW, Warszawa 1982.
- Wiener N., *Cybernetyka i społeczeństwo*, posłowie E.J. Kolman, tłum. O. Wojtasiewicz, KiW, Warszawa 1960.

- Wipszycka E., *O starożytności polemicznie*, Wiedza Powszechna, Warszawa 2000.
- Witwicki W., *Wstęp*, w: Platon, *Fajdros*, tłum. W. Witwicki, PWN, Warszawa 1958.
- Wolert W., *Szkice z dziejów prasy światowej*, Universitas, Kraków 2005.
- Wolski J., *Historia powszechna. Starożytność*, PWN, Warszawa 1979.
- Ziomek J., *Retoryka opisowa*, Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków 2000.
- Żbikowska-Migoń A., *Dzieje książki i jej funkcji społecznej. Wiek XVIII*, WUWr., Wrocław 1987.